

**T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı**

**OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE HALEP VİLAYETİ'NDE
ERMENİ AYAKLANMALARI (1895-1915)**

Ender KOÇAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2007

**T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı**

**OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE HALEP VİLAYETİ'NDE
ERMENİ AYAKLANMALARI (1895-1915)**

Ender KOÇAK

Danışman: Yard. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2007

Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Yard. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE
(Başkan)

Prof. Dr. Şerife YORULMAZ
(Üye)

Doç. Dr. Yaşar ERJEM
(Üye)

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

16/10/2007

Prof. Dr. A. Nüket ADIYEKE
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan milliyetçi ayaklanmalardan Ermeni ayaklanmalarının, Halep Vilayeti özelinde araştırılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye'de yapılan Ermeni Sorunu çalışmaları, genellikle Doğu Anadolu bölgesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışma Anadolu dışında kalan bir coğrafyada meydana gelen Ermeni olaylarını konu edindiği için, bir anlamda böyle bir eksikliğe dikkat çekme noktasında yararlı olabilir.

İki yıllık bir emeğin ürünü olan bu çalışmaya, Başbakanlık Osmanlı Arşivi taranarak başlandı. Konuyla ilgili belgeler saptandıktan sonra, arşivde uzun soluklu bir çalışma yapıldı. Belgelerin transkripsiyon ve çeviri işlemi sona erince, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Taksim Atatürk Kitaplığı'nda bibliyografya çalışması gerçekleştirildi ve gerekli kaynaklar okundu.

İstanbul'daki çalışmalardan sonra Mersin Üniversitesi ve Çukurova Üniversitesi kütüphanelerinde konuyla ilgili kaynaklara ulaşılarak okuma süreci sürdürüldü. Kaynak okumaları bittikten sonra çalışmanın yazım süreci başladı. Yazım işlemi dönüşümlü olarak Mersin ve Adana'da gerçekleşti.

Bu çalışmada kutup yıldızım olan danışmanım Yard. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE'ye desteği ve yol göstericiliği için her zaman teşekkürü borç bilirim. Ayrıca eğitim sürecinde tarihçi ve insan kimlikleriyle bana yeni ufuklar açan hocalarım Prof. Dr. Nükhet ADIYEKE'ye, Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a, Prof. Dr. Fevzi DEMİR'e teşekkür ederim.

Bu tezin hazırlık sürecinde bana her türlü kolaylığı sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşiv'i çalışanlarına ve İngilizce çevirilerde bana yardımcı olan Ufuk TUNCER'e teşekkür ederim.

Çalışmanın her aşamasında penceremden ayrılmayan "yağmur damlası", bana yüreklerini açan Adana'nın "ateş hırsızları", beni her zaman sabırla destekleyen kardeşim Nadir ve canım annem. Bu çalışma size çok şey borçlu. Hepinize yürek dolusu teşekkürler.

Ender KOÇAK

Haziran 2007

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun batı coğrafyasında yaşayan gayrimüslim unsurlar, 19. Yüzyıl'da milliyetçi ayaklanmalarla ardı ardına imparatorluktan koparken, yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerde de milliyetçi bir uyanma başladı. İlegal örgütlenmeler ve silahlı yöntemlerle Avrupa devletlerinin desteğini sağlamaya çalışarak Osmanlı'dan kopmaya çalışan Ermeniler, yaşadıkları coğrafyalarda birçok ayaklanma çıkarmışlardır.

Halep Vilayeti Ermenileri, 19. Yüzyıl'ın son çeyreğinde örgütlenip ayaklanmaya başladılar. Halep, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'e açılan önemli bir kapısı olması nedeniyle ayaklanmalarda önemli bir rol oynamıştır. Ayaklanmalar için gerekli lojistik destek ve her türlü yardım, Mısır ve Kıbrıs'tan hareketle Halep sahillerinden sağlanıyordu.

Halep ayaklanmalarında, batılı güçlerin yaptığı misyonerlik çalışmaları, açtıkları okullar ve Ermenice gazetelerin çıkarılması için yaptıkları yardım önemli bir etkiye sahiptir. Batılı devletler, bu çalışmaların dışında, Halep Ermenilerine siyasi ve maddi destek de sağlamışlardır.

Anahtar Sözcükler: Ermeni Sorunu, Milliyetçilik, Uluslaşma Süreci, Ermeni Ayaklanmaları, Halep Vilayeti.

ABSTRACT

While the non-muslims living on the west side of the ottoman empire broke off the empire by nationalist rebellions consecutively, a nationalist awakening also arose among the Armenians towards the end of the century.

The Armenians, who attempted to break off the Ottoman Empire by illegal organizations and armed methods, tried to provide help from the European countries and raised many rebellions in the area they lived.

The Aleppo Province Armenians became organized in the last quarter of the 19th century and began to rebel. As Aleppo was an important gateway of the Ottoman Empire to the Mediterranean, it had an important role in the rebellions. The necessary logistics and any help for the rebellions were supplied via Egypt and Cyprus through Aleppo coasts.

The missionary works of the western countries, the schools they opened and the help they provided to print newspapers in armenian had an important role in the rebellions of Aleppo. Apart from these actions, western countries also provided political and economical support to the Armenians of Aleppo.

Key words: Armenian Issue, Nationalism, Process of becoming a nation, Armenian rebellions, Aleppo Province.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE DÜNYA.....	4
I.1.Fransız Devrimi ve Dünya Siyasetine Etkileri.....	4
I.2.Doğu Sorunu.....	6
I.3.Osmanlı Devleti'nin Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Durumu.....	8
I.3.1.Sosyal Yapı.....	8
I.3.2.Ekonomik ve Siyasi Durum.....	10
I.4.Ermeni Sorununun Ortaya Çıkması ve Batılı Devletlerin Etkisi.....	12
I.4.1.Fransa'nın Etkisi.....	14
I.4.2.Rusya'nın Etkisi.....	14
I.4.3.İngiltere'nin Etkisi.....	15
I.4.4.Amerika Birleşik Devletleri'nin Etkisi.....	17
I.5.Ermenilerin Siyasallaşması ve Uluslaşma Süreci.....	18
I.5.1.Ermeni Milli Kimliğinin Kurumsallaşması.....	20
I.5.1.1.Ermeni Milli Meclisi.....	20
I.5.1.2.Ermeni Milleti Nizamnamesi.....	21

I.5.2.Ermenilerin Siyasal Örgütlenmeleri.....	21
I.5.2.1.Armenagan Partisi.....	22
I.5.2.2.Hınçak Örgütü.....	23
I.5.2.3.Taşnak Örgütü.....	24
I.5.3.Ermeni Ayrılıkçı Hareketinin Anadolu’da Yaptığı Ayaklanmalar.	24
I.6. Osmanlı Devleti’nin Ayaklanmaları Adlandırması.....	25
I.7. Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki.....	27
I.8.Osmanlı Devleti’nde Demografik Çalışmalar ve Ermeni Nüfusu.....	30
I.8.1.Osmanlı Ermenileri Nüfusu.....	32
I.8.2.Halep Ermenileri Nüfusu.....	38
II.BÖLÜM: HALEP VİLAYETİ’NDE ERMENİ AYAKLANMALARI.....	42
II.1.Musa Dağ.....	42
II.1.1.Halep Vilayeti’nde Hınçak Örgütlenmesi.....	42
II.1.2.Halep Ermenilerinin Ayaklanma Hazırlıkları.....	44
II.1.3.Musa Dağ’daki İhtilalci Ermeniler.....	48
II.1.4.Musa Dağı Ermenileri ile Batılıların Teması.....	52
II.2.2.Halep Ayaklanması’nda Din Adamlarının Rolü.....	53
II.2.Musa Dağı Ayaklanması.....	55
II.3.Zeytun Ayaklanması.....	68
II.4.Cisr-i Şuğur ve Ordu Nahiyeleri Olayları.....	72
II.5.Keseb Olayları.....	74
II.6.İttihat ve Terakki’nin İktidara Gelmesinden Sonra Ortaya Çıkan Ayaklanmalar.....	76
II.7.Lojistik Bir Merkez Olarak Kıbrıs Adası’nın Ayaklanmadaki Yeri.....	79

II.8.Ermenilerin İç Hesaplaşmaları.....	82
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA.....	87
EKLER	

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT.MHM.	: Sadaret Kalemi Mektubi Mühime Tasnifi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH.EUM.EMN.	: Dahiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Belgeleri
Ed.	: Editör
HR.SYS.	: Hariciye Siyasi
İ.DH.	: İrade Dahiliye Tasnifi
İ.HUS.	: İrade Hususi
M.	: Miladi Tarih
No.	: Numara
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
Y.MTV.	:Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK.	:Yıldız Perâkende Askeri
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perâkende Mabeyin Başkitabeti
Y.PRK.DH.	: Yıldız Perâkende Dahiliye Nezareti
Y.PRK.MF.	: Maarif Nezareti Maruzatı

- Y.PRK.MYD. : Yaveran ve Maiyet-İ Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
- Y.PRK.UM. : Yıldız Perâkende Umum Vilayetler Tahriratı
- Y.PRK.ZB. : Yıldız Perâkende Zabtiye Nezareti Maruzatı
- Y.RES. : Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
- ZB. : Zabtiye Nezareti Belgeleri

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Kronolojik Ermeni Nüfusu Tablosu.....	36
Tablo 2: Muhtelif Yıllarda Halep Ermeni Nüfusu.....	39
Tablo 3: Mezhep Esasına Göre Halep Ermeni Nüfusu 1914.....	40

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı Ermenilerinin Halep Vilayeti'nde yaptıkları ayaklanmaları konu edinen araştırmamız iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, dünyadaki ve Osmanlı içindeki siyasal gelişmeler kısaca irdelenerek Ermenilerin cemaat yapısı ve örgütlenmeleri, batılı devletlerin bu noktadaki müdahaleleri araştırılmıştır. Ayrıca, Ermeni örgütlerinin yaptıkları ayaklanmalara Osmanlı Devleti'nin bakış açısı ve Osmanlı nüfus çalışmalarına değinilmiştir. İkinci bölümde ise Ermeni örgütlerinin ayaklanma hazırlıkları, bu ayaklanmalarda Ermeni din adamlarının rolleri, meydana gelen ayaklanmalar, Kıbrıs Adası ve Güney Akdeniz sahillerinin ayaklanmalarda geçiş noktası olarak kullanılması ve Ermenilerin iç hesaplaşmaları incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı, 1890'larda hız kazanan Ermeni isyanlarının Halep Vilayetindeki yansımalarını ortaya çıkararak, bölgedeki ayaklanmaların boyutu ve niteliğini irdelemek, Halep Ayaklanması'nın, Osmanlı Devleti'ndeki diğer coğrafyalarda meydana gelen ayaklanmalarla bağlantılarını ortaya çıkarmak ve bu hareketlere karşı Osmanlı Devleti'nin tutumunu değerlendirmektir. Ayrıca bu bölgedeki isyanlarda Batılı Devletlerin oynadığı rolleri saptamaktır.

Ermeni Sorunu'na yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Genelde bu çalışmalar Anadolu ve İstanbul üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmayla bilinen Ermeni isyanlarının dışında kalan bölgelerde hareketlenmelerin nasıl geliştiği Halep Vilayeti özelinde ele alınacaktır. Ermeni Sorunu ile ilgili literatürde, Franz Werfel'in ünlü romanı "Musa Dağ'da Kırk Gün"e konu olan olaylara cevaben yazılmış küçük değerlendirmeler dışında bölgedeki ayaklanmalara değinilmemektedir. Adı geçen romandaki olaylar da "Tehcir Kanunu"ndan sonra meydana gelmiştir.

Bu çerçevede kronolojik olarak da çalışmamız, Halep Vilayeti'ndeki Ermeni hareketleri ile ilgili ilk çalışma özeliğini taşımaktadır. Halep'in stratejik önemi, Anadolu'ya giriş kapısı olmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmamız, Osmanlı Devletine karşı silahlı Ermeni mücadelesinin Halep üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir.

Genel olarak Halep Vilayeti'ndeki Ermeni hareketleri ve ayaklanmaları tarihsel yöntem kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden konuyla ilgili belgeler taranmış, araştırma ve inceleme eserlerle desteklenerek Halep Vilayeti'ndeki Ermeni hareketleri değerlendirilmiştir.

Fransız Devrimiyle yayılan milliyetçilik ideolojisinin etkisi 19. yüzyılda çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'nda da hissedilmeye başlamıştır. Bu etki Osmanlı Devleti'nde uygulanan "millet sistemi"ne bağlı gayrimüslim unsurları bağımsızlık yönünde harekete geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hayata geçirdiği Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi reformlar gayrimüslim unsurların milliyetçiliğe yönelmelerine uygun ortamı sağlarken devleti batılı güçlerin müdahalesine açık hale getirmiştir. Batılı güçler de kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri kullanmışlardır. Osmanlı toplumsal yapısı içinde "millet-i sadıka" olarak tanımlanan Ermeniler de gecikerek de olsa bağımsızlıkları için isyanlara başlamışlardır.¹ Ermenilerin milliyetçiliğe yönelmelerinde uygun ortamı sağlayan diğer bir etken de 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi olmuştur.

¹ Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadın Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, Ankara, ss. 621-629.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın 16.maddesinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması taahhüt edilmişti.² Batılı Devletlerin, Rusya'nın güçlenmesinden duydukları kaygı 1878 Berlin Anlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşmanın 61. maddesiyle Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Müslüman unsurlara karşı korunması ilkesi yeniden benimsenmiştir.³

Ermenilerin isyan hareketlerinin dayanak noktasını da Berlin Anlaşması'nın bu maddesi oluşturmuştur. Yukarıda ifade edilen etkenler, Ermenilerin örgütlenmelerine olanak sağlamıştır. Bu süreçte Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde olduğu gibi Halep Vilayetine bağlı Antakya, İskenderun, Süveydiye (Samandağı) gibi yerlerde Ermeni isyanları gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın temelinde Halep Vilayeti'ne bağlı kaza ve köylerde meydana gelen Ermeni ayaklanmaları yatmaktadır.

Osmanlı arşiv belgelerinde, silahlı Ermenilerin Süveydiye ve İskenderun sahillerinden karaya çıkarak köylerde karışıklık çıkaracaklarına dair yazışmalara rastlanmıştır.⁴ Bu tür eylemlerin gerçekleştirilmesinde İngiliz ve Fransızların oynadığı rol de vurgulanmaktadır.

Halep Vilayeti'ndeki bu tür olaylar münferit olarak değerlendirilemez. Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin Ermeniler için yapılması planlanan reform görüşmelerinin kesintiye uğraması sonucunda, milliyetçi Ermeni olayları bütün Osmanlı Devleti topraklarında yaygınlaşıp yoğunlaşmıştır. Bu durum, ayaklanmaların örgütlü bir şekilde yapıldığına işaret emektedir.⁵

² Nejat Göyünç (2005), *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 101-102

³ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, Ankara, ss. 639-650.

⁴ BOA., Y. MTV., No: 121/88-B, 24 Mayıs 1311, (M. 5 Haziran 1895).

⁵ Göyünç, a.g.e., s. 104.

I. BÖLÜM

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE DÜNYA

I.1 Fransız Devrimi ve Dünya Siyasetine Etkileri

18. yüzyılda Avrupa’da yaşanan düşünsel ve siyasi dönüşümler, Fransa’da devrimin koşullarını hazırlamış ve “*ancien-régime*”in⁶ karmaşık ve ayrıcalıklı örgütlenme tarzını sarsmıştır. Halkın iradesini yansıtan parlamentonun hazırladığı anayasa, monarkın yetkilerini sınırlarken yönetimin özerk yönlerini vurgulamaktaydı. Fransa’da gerçekleşen devrimin temel ilkeleri *kardeşlik, özgürlük ve eşitlik* olmuştur.

Etnik topluluklar, kendilerini birleştiren *dil, tarih ve kültür* bağlarından dolayı yeni bir bilinç geliştirdiler. Bu bağların yanı sıra yaşanan toprak parçasına (ülkeye) verilen önemle beraber bağımsız bir devlet düşüncesi de ortaya çıkmıştır.

Milliyetler ilkesine göre her halkın ırkı, dili, tarihi ve gelenekleri bakımından kendine özgü bir varlığı vardır. Bunun sonucu olarak her halk bağımsız bir devlet halinde örgütlenme hakkına sahiptir. Monarşik yapının çözülmesiyle beraber ulusal egemenlik düşüncesi ortaya çıktı. Bu düşünceler, zamanla “*self determinasyon*” yani halkların kendi kaderini tayin etme hakkı ilkesine dönüştü.

Fransız Devrimi’nin öncüleri monarşiden şu isteklerde bulunmaktaydılar;

- i) Bir anayasa ile monarşinin yetkileri sınırlandırılmalı.
- ii) Vergiler düzenlenmeli ve azaltılmalı.
- iii) Herkes için düşünce ve ifade özgürlüğü olmalı.

Devrim taraftarı gruplar Avrupa’nın her yerinde boy göstermeye başlamıştı. Fransız Devrimi’nin doktrinleri Avrupa’nın her ülkesine ihraç edilecek evrensel bir

⁶ Eski düzen.

felsefe biçiminde gelişti. Ortaya çıkan siyaset felsefesi “zaman, yer, ırk ve ulus farkı gözetmeksizin, insanların temel hak ve özgürlüklerinden söz etmekteydi.”⁷

19. yüzyılın başlarında milliyetler ilkesi ve milliyetçilik düşüncesi Avrupa’da güçlü bir akım haline gelmişti. Sonuçta ulus ve devlet, bütünleşmesi gereken iki unsur olarak dünya siyasasını etkilemeye başlamıştı. Bu yeni akımların kendi devletlerine sığramasından korkan Avrupa Devletleri bir takım çözümler üretme çabasına girmişlerdi. Viyana Kongresi (1814), bu yeni yapılanmanın bertaraf edilip eski düzenin korunması ve sürdürülmesi için toplanmıştı.⁸

Fransız ve Sanayi Devrimleri sonrasında insanlığın yaşadığı hızlı ve kapsamlı dönüşüm, şiddet hareketlerinin yanı sıra siyasi, ideolojik, ekonomik düzlemlerde, derin değişiklikleri tetiklemiştir.⁹

Monarşilerdeki geleneksel siyasal kurumlar, “*ratio*” (akıl) ve halkın iradesine göre “uzun, tutkulu ve bilinçli bir çaba” ile değiştirilmeye başlandı. Fransız Devrimi ile başlayıp Sanayi Devrimiyle devam eden düşünsel, siyasal, sosyal, ekonomik yenilikler, Britanya ve Fransa’dan çıkarak, önce tüm Batı dünyasına ardından batı sınırlarının ötesine yayılmaya başladı.¹⁰

Fransız Devrimi’nden sonra ortaya çıkan modern kurum ve düşünceler monarşileri yıkmaya başladı. Artık çok etnili imparatorluklar tek tek çatırdamaktaydı. Milliyetçilik akımı Osmanlı İmparatorluğuna büyük bir darbe vurdu. 1830’da Yunanistan’ın bağımsızlığını tanıyan Osmanlı Devleti, sonraki yıllarda Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk’un devletten kopmalarını

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara,1999, s.147.

⁸ Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s.116-117.

⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 643.

¹⁰ McNeill, a.g.e., s. 646.

engelleyememiştir. Milliyetçi ayrılıklar Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışına dek sürmüş ve benzer kopmalar kıta Avrupası'ndaki imparatorluklarda da yaşanmıştır.¹¹

I.2 Doğu Sorunu

Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin batılı büyük devletler tarafından parçalanıp paylaşılmaya çalışılmasını ifade eden siyasi bir kavramdır. 19. yüzyılda dile getirilmeye başlanan Doğu Sorunu'nun temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik önemi bulunmaktadır. Doğu Sorunu ilk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde Rus delegeleri tarafından kullanılmış ve daha sonra çok farklı anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Doğu Sorunu, esas anlamını Osmanlı Devleti'nin 1838 Balta Limanı Sözleşmesiyle ekonomik ve 1839 yılında da Mehmet Ali Paşa karşısında alınan yenilgiyle askeri çöküşü üzerine gölge devlet durumuna düşmesiyle kazanmıştır.¹²

Terim, kongreden sonra diplomatlar ve siyasetçiler arasında da çok kullanılmaya başladı. Doğu Sorunu öncelikle 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması anlamında kullanılmıştır. Daha sonra “hasta adam” olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki topraklarının paylaşılması ve nihayetinde imparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması şeklinde tezahür etmiştir.¹³ Öncelikle siyasi ve giderek tarihsel bir kavram haline gelen Doğu Sorunu, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarının temel gerekçesiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde sorunlu her olay Avrupalılar tarafından Doğu Sorunu başlığı altında incelendi. 1878

¹¹ Tanilli, a.g.e., s.117.

¹² farabi.selcuk.edu.tr/suzep/tarih/ders_notlari, 1 Şubat 2007.

¹³ Hüner Tuncer, “*Doğu Sorunu*” ve *Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003. s.13.

Ayastefanos Antlaşmasıyla ortaya çıkıp günümüze kadar gelen Ermeni Sorunu, bu siyasi anlayışın en somut şeklini göstermektedir.

Doğu Sorunu, Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik, siyasi ve sosyal etki ve egemenliği altına almak, bazı nedenler yaratarak parçalamak, Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin bağımsızlıklarını sağlamak üzere Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmekten doğan tarihi sorunlardan hareketle ürettikleri politikalar olarak tanımlanabilir.

Batılı devletler Doğu Sorunuyla iki düzeyde ilgileniyorlardı. Birincisi Rusya'nın Osmanlı topraklarına rahatça yayılma tehlikesiydi. Bunu açıkça ifade edebilmekteydiler. İkincisi ise yıkılacağına kesin gözüyle baktıkları Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden zamansız silinmesinin, kendi aralarında bir rekabet ve hatta savaşa sebep olacağı endişesiydi. Bu örtülü ilgi düzeyi, Osmanlı toprak bütünlüğünün bir süre daha savunulmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin paylaşımı sorunu Avrupa'nın iç barışını etkileyeceği düşünülmüştür. Bu durum, sömürgecilik tarihi anlayışında çözümlendiği zaman daha da bir anlam kazanmaktadır.

19. yüzyıl boyunca Doğu Sorunu, birbirini tamamlayan iki yön içinde belirir: Emperyalist devletlerin, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının kapitalizmin her türlü gücüne karşı gösterebildiği en son dirençle mücadele etmek ve aynı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz bölgelerini birbirinin elinden kapma yarışı. Bu mücadele, doğrudan çatışma biçiminde olduğu gibi Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimlerin araya sokulması yoluyla da olagelmıştır.¹⁴ Bu bağlamda Ermeni Sorunu da Doğu Sorunu'nun bir parçasıdır.

¹⁴ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye III Cilt Bir Arada*, (Çev: Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul, 2000, s.487.

Doğu Sorunu, gerçekte, Batılı devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan Hıristiyan halkların Müslüman bir devletin buyruğunda yaşamasını bir türlü kabul edememiş olmasının bir ifadesidir.¹⁵

I.3 Osmanlı Devleti'nin Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Durumu

I.3.1.Sosyal Yapı

Osmanlı toplum sistemi içinde, millet kelimesi Arapça'daki anlamıyla bir dinsel topluluğu anlatan bir ifadeydi. Bazen geniş bir cemaati bazen de aynı dili konuşan bir topluluğu yada bir ibadethanede ibadet eden aynı inançta olan bir topluluğu işaret etmektedir. Osmanlı yönetiminin toplulukları kategorileştirdiği millet sistemi, Osmanlı egemenliğinden önce toplumların kendi gelenekleri doğrultusunda gruplaşmalarıdır. Bunun yanı sıra gayrimüslim cemaatler her zaman ve her coğrafyada millet olarak adlandırılmamışlardır.¹⁶

.Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş dört millet bulunmaktaydı. Bunlar Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletleridir. Müslüman milleti, “millet-i hakime”, Ermeni milleti ise “millet-i sadıka” olarak adlandırılmışlardı. Farklı etnisitelerden Müslüman unsurlar, Müslüman milleti olarak kabul edilmekteydi. Osmanlı toplumunu oluşturan milletler, kapalı kompartımanlar halinde, birbirine karışmadan yan yana yaşamaktaydılar. Bir millete mensup kişiler, kendi millet yönetiminin denetimindeydiler ve sorumlulukları millet yönetimine karşıydı.

¹⁵ Tuncer, a.g.e., 24.

¹⁶ Nuri Adıyeke, “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’da Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s.183.

Toplumun böyle kompartımanlaştırılmasındaki amaç, çok unsurlu imparatorluğun yönetiminde bireyi değil cemaati muhatap almasıdır.¹⁷

Braude'ye göre bu tanımlar doğru olmakla beraber yeterli değildir. Millet Sistemi, mitlerin bileşiminden ortaya çıkmış: Kurgu, yanılısama, dinsel/kutsal gelenek, primordiyal ortaya çıkış.

Millet kavramı, bazı dönemlerde anlam kaymasına uğramıştır. Kuran'daki kullanımında İslam öncesi toplulukları (Millet-i İbrahim) tanımlamakta kullanılmıştır. Ortaçağda Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanları kapsayacak şekilde geniş kullanılmıştır. En yaygın Osmanlı Türk kullanımında, Tanzimat döneminden önce zımmilere karşı Müslüman topluma karşılık gelmekteydi. Tanzimat öncesi vergi, kadastro, mahkeme ve ölüm kayıtlarında millet kavramı, Müslüman olmayanları tanımlamamaktaydı. Osmanlı, bu kavramı Hıristiyan devletlerin yöneticilerine yönelik kullanmaktaydı. Kendi tebaasından ancak nüfuzlu kişilere ara sıra kullanılmaktaydı. Bundan anlaşıldığı üzere millet teriminin kullanımı hükümlerlik alanı olan kişilere yöneliktir.¹⁸

Millet sistemindeki ana ilke, her bir dini etnik topluluğu diğerlerinden ayırmak ve kendi hayat tarzı bağlamında yaşatmaktır. Millet sistemi içinde her topluluk kültürel, mesleki, dinsel ve hukuksal geleneklerini sürdürme hakkını elde ediyordu. Millet sistemi Osmanlı tebaası arasında ayırım yapmaktaydı. Bu sistemin temel ayırımı, hakim millet tabi millet ayırımıdır. Osmanlı Devleti'nin kurucu temel ilkesi, dinsel ve etnik temele dayanan bölgesel farklılıkları aşma ilkesi, devletin temel

¹⁷ Adıyeye, a.g.m., s.184.

¹⁸ Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in The Ottoman Empire Volume I*, (Editors Benjamin Braude-Bernard Lewis), Holmes and Meier Publishers, Inc., New York-London, 1982 içinde ss. 69-88.

araçlarını seferber ederek tebaanın bir kısmını ya da tamamını yok etme düşüncesinden farklıdır.¹⁹

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde kavramsal ya da uygulamaya yönelik bir eşitlik anlayışı yoktu. Osmanlıda yaşayan gayrimüslim unsurlar, Avrupa'yı etkisi altına alan yeni düşünsel akımların ürettiği kavramlarla tanışınca benzer taleplerde bulunmaya başlamışlardır. Uluslar arası alanda birçok sorunla uğraşan ve batılı devletler tarafından sıkıştırılan Osmanlı Devleti bu talepleri değerlendirmeye almak zorunda kaldı. Çünkü gayrimüslim tebaa, Müslümanlarla eşit olmadıklarını yüksek sesle dile getirince, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri Osmanlı Devleti'ni reform yapmaya zorlamışlardır. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın aldığı askeri yenilgiler ve imzaladığı antlaşmalar aleyhte bir sürece yöneltmiştir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti hukuksal alanda da bazı zorluklar yaşıyordu. Avrupalıları ilgilendiren davalarda Avrupa yasaları uygulanıyor ve ilgili devletin konsolosu hazır bulunuyordu. Davalara Osmanlı yargı makamları bakmakla birlikte Avrupalı bir gözlemci de dava sürecini izlemekteydi.²⁰

I.3.2.Ekonomik ve Siyasi Durum

Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik açıdan pre-kapitalist bir yapıya sahipti. Devletin ekonomi politikaları, halka hayatta kalmasına yetecek kadar gıda sağlamasını, daha büyük nüfuslu merkezlerin iaşesini ve vergilerin parasal yada aynı şekilde tahsilini amaçlamaktaydı.²¹

¹⁹ Süleyman Seyfi Ögün, "İlk Günah"tan "Gerçek"le Yüzleşmeye: Ermeni "Soykırım"ına İlişkin Bazı Düşünceler", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2002 içinde ss. 221-242.

²⁰ Sander, a.g.e., s.258.

²¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.33.

18. yüzyılda genişleme ve fetih dönemi durulunca Osmanlı'da ekonomik ve dolayısıyla siyasi gerileme başladı. Fethedilen ülkelerden elde edilen ganimet ve gelirlerle yaşayan ordu ve devletin diğer kurumları sıkıntılı bir sürece girdi.²²

Osmanlı Devletiyle ilişkili batılı tüccarlar, kapitülasyonların sağladığı hak ve ayrıcalıklardan yararlanmaktaydı. Kapitülasyon anlaşmaları gereğince devlet, gümrük vergilerini düşük tutuyor, aynı zamanda batılı tüccara iç vergi muafiyeti sağlıyordu.²³

1838 Serbest Ticaret Anlaşması'yla Osmanlı Devleti İngiliz sermayesi ve mallarına açık bir pazar haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ne verilen borçlar ve sermaye ihracı devleti İngiltere'ye bağımlı kılıyordu. Bu antlaşma sonucunda batılı tüccar, Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamış ve Osmanlı tüccarını sermaye yetersizliği nedeniyle piyasanın dışına atmıştır. İngiltere ve Fransa ile olan ticaret hacminin genişlemesine karşı Osmanlı dış ticaretinde önemli açıklar meydana geldi.²⁴ Yabancı malların üstünlüğü ve güçlü loncaların kısıtlamasıyla zanaat üretimi epeyce zayıflamıştı. Askeriyenin giyim ihtiyacını karşılamak için hükümet tarafından fabrikalar yapılmaya başladı. Fransa'dan teknisyen ve makine ithalatı yapıldı. Kötü yönetilen bu işletmeler ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Batı ile rekabete dayanamayan bu fabrikalar tek tek kapanmaya başladı.

²² Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaası, İstanbul, 2003, s. 31.

²³ Sander, a.g.e., s.258.

²⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C. II.*, E Yayınları, İstanbul, 1983, s.159.

Avrupa’da kapitalizmin gelişmesine paralel olarak dış ticaret hacmi genişliyordu. Dış ticaretteki hızlı gelişmeler Osmanlı Devleti’nin pre-kapitalist üretim unsurlarını - el tezgahları, atölyeler vs.- tasfiye sürecine sokmuştur.²⁵

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı’na girerken Fransa ve İngiltere’ye borçlanmıştır. Buradan alınacak paranın sadece savaş masraflarına karşılık olarak kullanılması, bunu kontrol etmek üzere İngiltere ve Fransa hükümetlerinin temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulması kabul edildi.

Bu borç ve sonrasındaki borçların ödenmesinde yaşanan zorluklar Osmanlı Devleti’nin 1875 yılında iflasını ilan etmesine neden olmuştur. 1881 yılında kurulan Dıyun-u Umumiye idaresi Osmanlı ekonomisini Avrupa devletlerinin denetimine sokmuştur. Bu durum Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti’ne doğrudan siyasi müdahale kapılarını açmıştır.

Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların hamiliğini üstlenen emperyalist devletler (Fransa, İngiltere ve Rusya), Osmanlı’nın iç işlerine karışmaya başlamışlardı. Zaten ekonomik açıdan batı emperyalizmi için açık pazar haline gelen Osmanlı devleti, siyasi olarak da kapılarını ardına kadar açmış oluyordu.

I.4 Ermeni Sorununun Ortaya Çıkması ve Batılı Devletlerin Etkisi

Ermeni Sorunu, 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarındaki etnik gruplar arasında ortaya çıkan ve yaygınlaşan milliyetçi bağımsızlık hareketleriyle siyaset sahnesine çıkmıştır. Yıllardan beri batılı misyonerlerin aracılığıyla ve kilisenin etkisiyle güçlenen Ermeni milliyetçiliği, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra batılı güçleri ardına alarak bağımsız bir Ermenistan amacına yönelmiştir.

²⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul, 1993, s.45. Aktaran, Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2003, s.1.

Devletler, uluslar arası güç mücadelesinde hukuk kurallarını değil, güç dengesi mekanizmasını kullanırlar. Güç dengesi, devletler arası politikadaki birimlerden birinin yada bir kaçının gücünü artırması karşısında, sistemin diğer aktörlerinin bireysel yada kolektif olarak bu güç artışını dengeleme çabasıdır. Dengeleme süreci, güçlüyü zayıflatma veya zayıfı güçlendirme şeklinde işlerlik kazanır. Güçlüyü zayıflatma yöntemi, rakiplerini bölmek yada zayıf durumda tutmaktır. Zayıfı güçlendirmek ise silahlanmasına yardım etmek, yeni ittifaklar kurmak gibi tedbirlerle gerçekleşir.²⁶

19. yüzyılda Napolyon'un kazandığı askeri zaferlerle Avrupa haritası değişirken İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya, batıdaki iç barışın sürdürülmesi için çaba harcamaları gerektiğini anlamışlardı. 1815 yılında imzaladıkları bir dizi antlaşmayla *Kutsal İttifak* sistemini kurmuşlardır. Buna göre imparatorluklar milliyetçi rüzgardan korunacak ve Avrupa'nın dinsel bütünlüğü vurgulanacaktı. Viyana Kongresinde de milliyetçilik akımının bertaraf edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu tür ittifakların evrensel nitelikli olmadığı, yalnızca batılı devletlerin çıkarı için kullanıldığı 1821 Yunan İsyanı sırasında görülmüştür. Osmanlı Devletine bağlı diğer ulusların ayrılıkçı isyan girişimlerinde de benzer durumlar yaşanmıştır.²⁷

Avrupa'da kurulan bu güç dengesi, sanayileşen batı devletlerinin hammadde ve sömürge arayışlarıyla çatırdamaya başlar. Batılı güçlü devletler, imparatorluklardaki çok uluslu yapıları bozmak suretiyle sömürgeciliği geliştirdiler. Bu durum batı içinde sömürgecilik yarışını ve savaşları tetiklemiştir. Ermeni Sorunu da bu bağlamda değerlendirildiği zaman, batılı devletler için önce ittifak sonra rekabet konusu olmuştur.

²⁶ Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986, s.15-16

²⁷ Öke, a.g.e., s.16

I.4.1 Fransa'nın Etkisi

Fransa, misyonerleri aracılığıyla Osmanlı topraklarında Katolik propagandası yapıp Ortodoks Hıristiyanları kendi mezhebine çekmeye çalışıyordu. 1811 Bükreş Antlaşmasından sonra Ermenilerin bir kısmı Katolik olduklarını ilan etmişlerdi. Fransa Katolik Ermenilere her türlü ekonomik ve ticari kolaylığı sağlıyordu. Onların Fransa'da eğitim görmeleri konusunda olanaklarını seferber ediyordu. Bu durumu gören Osmanlı yönetimindeki Maruni, Keldani gibi azınlıklar da Katolik Ermeni cemaatine katılıyordu.²⁸

Böylelikle ortaya çıkan ve sayısı çoğalan Katolik Ermeni cemaati Gregoryen Ermenilerle sürtüşmeye başlamışlardır. Bu mücadeleler sonucunda Katolik cemaat Anadolu'ya sevk edilmiş ve orada zorla yerleşime tabi tutularak ileri gelenlerinden bir kısmı idam edilmiştir. Bunlardan ötürü Fransa ve Avusturya Osmanlı devletine müdahale ederek bu sorunu “ Katolik Davası “ haline getirmiştir.²⁹

I.4.2 Rusya'nın Etkisi

19. Yüzyılın başlarında gittikçe güçlenen Rusya, Osmanlı Devleti topraklarını doğal gelişme alanı olarak seçmiştir. Güneye yayılmak için, Osmanlı yönetimine bağlı Slav toplumlarını kışkırtarak Osmanlı'dan koparmaya çalışmıştır.

Rusya, batıda Balkan halklarına nüfuz etmeye çalışırken aynı zamanda doğuda Kafkasya'ya doğru açılmaktaydı. Moskova'da Ermeni Dil Enstitüsü açtıktan sonra Ermenilerle daha yakından ilgilenmeye başlar. 1774 yılında imzalanan Küçük

²⁸ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 71.

²⁹ Şenol Kantarcı ve diğerleri, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, TEİMK ve ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s.11.

Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya, Osmanlı devletindeki Ortodoks Hristiyan cemaatin koruyucusu durumuna gelmiştir.

Rusya İmparatorluğu, Revan ve Nahçıvan'ı birleştirerek Ermenistan'ı kurmuştu. 1829 Edirne Antlaşmasıyla Ecmiyazin Katogikosluğu, Rusya sınırları içinde kaldı ve böylece Ecmiyazin Kilisesi üzerinde söz sahibi oldu. Ermeniler çoğunlukla Gregoryen mezhebine bağlı oldukları için dini merkez olarak Ecmiyazin Kilisesini kabul etmişlerdir. Hatta Osmanlı Sultanı'nın kurduğu İstanbul Kilisesi'nin idari bir merkez olduğu dönemlerde bile Ecmiyazin, Ermenilerin en önemli kutsal merkeziydi. Rusya, Ecmiyazin aracılığıyla Osmanlı Ermenilerini etkilemeye çalışmıştır. Böylece Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki dini ve siyasi baskıları artmaya başlar.³⁰ Osmanlı topraklarındaki tüm Ortodoks cemaatlerin hamisi olarak gören Rusya, "93 Harbi" olarak bilinen savaşı Hristiyanların haklarını savunmak gerekçesiyle başlatmıştır. Çarlık Rusyası, yıkılıncaya kadar bu politikasını da devam ettirmiştir.

I.4.3 İngiltere'nin Etkisi

İngiltere, doğuda dinin etkin rolünü diğer ülkelere göre biraz daha geç fark etmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı toprakları içinde Protestan misyonerler faaliyetlerini artırmışlardır. Fransa ve Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki dinsel nüfuzlarını dengelemek için İngiltere de Protestanlığı bir denge ve nüfuz unsuru olarak kullanmıştır.

³⁰ Kantarcı, a.g.e., s.12.; Gürbüz Evren, , *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002, s.85.

İngiltere, diğer batılı devletlere göre Ermenilerle daha yakından ilgilenmiş ve onların Londra başta olmak üzere birçok İngiliz kentinde örgütlenmesine, propaganda çalışması yapmalarına olanak sağlamıştır.³¹

Fransızların Katolik Ermenileri, Rusların da Ortodoks Ermenileri koruma rolüne karşılık İngilizler, Protestan Ermeni topluluğunu koruma misyonunu üstlendiler. Böyle bir misyonla hareket eden İngiltere, Osmanlı topraklarındaki Protestan Ermenilerin sayısını artırmak üzere çeşitli faaliyetlere başlar. İngiltere'nin bu yöndeki ilk icraatı, 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesi açmak olmuştur. 1856 Islahat Fermanı'na din değiştirme özgürlüğünü sağlayan bir madde koydurmuştur. İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerler değişik din ve mezheplere mensup olan halkı Protestanlaştırmaya başlamışlardı.³²

İngiltere amacına ulaşmak için Osmanlı toprakları içerisinde bir takım kolejler açarak Ermenilere yönelik eğitim seferberliği başlatmıştır. Ortaya çıkan Protestan Ermeni nüfusunu koruma bahanesiyle Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme yollarını açmıştı.

İngiltere'nin amacı, İngiliz çıkarlarını tehdit eden boyuta gelen Rusya'nın önünü kesmek, Osmanlı Hıristiyan tebaası içinde etkin ve önemli topluluk olan Ermenileri gerektiğinde Osmanlıya karşı kullanmaktır.³³

Süveydiye Nahiyesine bağlı Yoğunluk köyünde bir Protestan kilisesi devletin verdiği ruhsatla açılmıştır.³⁴ Bununla yetinmeyen İngiltere, ilerleyen zamanlarda Süveydiye Nahiyesi merkezinde hiç İngiliz olmamasına rağmen bir Anglikan Kilisesi ve buna bağlı bir okul açmıştır.

³¹ Gürbüz Evren, , *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002, s.85.

³² Kantarcı, a.g.e., s.17.

³³ Evren, a.g.e., s.80.

³⁴ BOA., DH.İD. No: 114-1/8, 1, 23 Kanun-u Evvel 326. (M. 5 Ocak 1911).

İngiltere'nin Ermenilere nüfuzu sadece bu şekilde olmamıştı. İngiliz savaş gemileri, Halep'teki ihtilalci Ermenilere her türlü lojistik destek sağlamaktaydı. 19. yüzyılda hem Kudüs hem Kıbrıs'ta etkin olan İngiltere, yönünü kuzeye çevirdi. Halep'e bağlı Süveydiye Nahiyesi Ermeni köylerine yönelik bazı girişimlerde bulunmuş ve İngiliz savaş gemilerinin Süveydiye iskelesine yanaşarak Musa Dağı'na silah sevkiyatı yaptığı görülmüştür.³⁵

I.4.4 Amerika Birleşik Devletleri'nin Etkisi

Amerika'nın 1823 yılında uygulamaya başladığı Monroe Doktrini ile zenginliklerini korumak amacıyla içine kapanmıştır. Sömürgeci devletlerin dünyayı paylaşması Amerika'yı kaygılandırır. ABD, hem devlet politikasına ters düşmemek hem de sömürgecilik nimetlerinden yararlanmak için misyonerler aracılığıyla bir açılım sağlamıştır.³⁶

Osmanlı Devleti ile 1830 yılında bir ticaret antlaşması imzalayan ABD, mallarını pazarlamak için her milletten simsar kullanma hakkı elde etmiştir. Bu simsarlar Anadolu'nun kıyı kesiminde Rumlardan, iç kesimlerde ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Amerika'da eğitim gören bu kesim ABD'nin Anadolu'daki etkinliğini hızlandırmış ve Osmanlı'nın yaşadığı sorunları derinleştirmiştir. Anadolu'da yüzlerce okul açan Amerika, misyon bölgesini üçe böler: Batı Türkiye, Merkezi Türkiye ve Doğu Türkiye.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Amerika asıllı misyonerlerin yerini Anadolu'da yetişen Ermeni misyonerler alacaktı. Amerika, aynı mezhebe mensup

³⁵ BOA., A. MKT. MHM. No: 650/20-24, Müşir Edhem Paşa'dan Erkan-ı Harbiye Dairesine gönderilen telgraf sureti, 24 Şubat 311. (M. 7 Mart 1896).

³⁶ Kantarcı, a.g.e., s.14.

İngiltere ile beraber Akdeniz sularında ortak hareket ediyordu. Musa Dağı Ermenileriyle yakından ilgiliydi.³⁷

I.5. Ermenilerin Siyasallaşması ve Uluslaşma Süreci

Sosyal olaylar, birçok belirleyici iç ve dış unsur sonucunda ortaya çıkarlar. Etnik temele sahip bağımsızlık amaçlayan sosyal hareketler belli aşamalardan geçerek gelişirler. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da ortaya çıkan yeni fikirler imparatorlukları tehdit etmekteydi. Milliyetçilik, özgürlük ve eşitlik düşünceleri imparatorluklarda yaşayan etnik grupların yeni bir kimlik tanımı yapmalarını sağlamıştır. Her etnik grup kendini dinsel aidiyet duygusunun dışında yeni kavramlarla ifade etmekte ve diğer gruplardan farklılığını göstermek üzere semboller üzerinden örgütlenme yoluna gitmekteydi. Fransız Devriminden sonra ortaya çıkan ulusal egemenlik fikri, halkın sadakat merkezini siyasi rejimden "bir arada yaşama arzusu" üzerine kurulu millet imgesine doğru kaydırmıştır. Bu süreç Avrupa siyasetini iki yönde etkilemiştir. Birincisi, milletin yönetime katılıp politikaların belirlenmesinde söz sahibi olmasıdır. İkincisi yabancı bir devlet yönetiminde bulunan milletlerin kendi kaderlerini belirleme isteğinin ortaya çıkması ve dağınık ırkdaş yapılanmaları tek bayrak altında toplama çabasıdır.³⁸

Sanayi Devrimi de geleneksel toplumsal yapıları yıkarken yerine yeni bir örgütlenme ve yönetim modeli getiriyordu. Endüstri ilişkilerinin geliştiği coğrafyalarda, homojen bir ulus kurgusu yaşamsallık kazanıyor ve sonrasında sınırlar çizilerek "ulus-devletler" örgütlenmeye başlıyordu. Endüstri ilişkilerinin olmadığı

³⁷ BOA, A.MKT.MHM; No: 650/20-24, Müşir Edhem Paşa'dan Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne gönderilen telgraf sureti, 24 Şubat 311. (M. 7 Mart 1896).

³⁸ Öke, a.g.e., s.26-27

coğrafyalarda, bu dönüşüm tarihsel akışıyla değil sömürgecilerin hızlandırıcı etkisiyle gerçekleşmiştir.

Ermeni ayrılıkçı hareketlerini bu düzlemde ele alırsak ortaya çıkan iç ve etkenler şunlardır:

Dış etkenler; 1789 Fransız Devrimi, milliyetçilik düşüncesi, batılı devletlerin müdahalesi, patrikhane ve kiliseler, Avrupa ve Amerika'da eğitim görmüş Ermeni aydınlar, yabancıların açtığı eğitim kurumları, misyonerlik ve Osmanlı yönetiminden milliyetçi ayaklanmalar sonucunda kopan Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'ın yol göstericiliği.

İç etkenler; Ermenilerin ekonomik ve sosyal güçleri, saraya yakınlık, Osmanlı devlet yönetiminde üst düzeyde bulunmaları, dini ve sosyal liderlerin etkisi, bütün bunların sonucunda ortaya çıkıp gelişen milliyetçilik bilinci.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla beraber, 18. ve 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan siyasi düşünceler Osmanlı toplumunda rahat ve etkili bir biçimde yayılmaya başlamıştı. Batılı düşüncelerin getirdiği yenilikler Müslüman toplumunu devletten uzaklaştırmaya başlamıştı. Ermeniler ise saraya ve saltanata yakınlaştılar.

Bu süreçte Ermeniler sosyal itibar ve ekonomik gücün yanında siyasi-bürokratik güçlerini de pekiştirmişlerdir. Ermeniler bu hamleyi yalnızca iç dinamikleriyle değil aynı zamanda batılı ülkelerin ve misyonerlerin desteğiyle yapmışlardır.

Batılı ülke misyonerlerinin ve tüccarlarının desteğiyle ortaya çıkan Protestan ve Katolik mezheplerine mensup tüccar-banker sınıfı, devletteki bürokratlarla işbirliği yaparak taşradaki halka Ermeni, Müslüman fark gözetmeksizin baskı

yapmakta ve onları sömürmekteydi. Bu zümreye duyulan tepki, olanlardan devletin sorumlu tutulmasına ve Ermenilerin siyasallaşmasına yol açmıştı.³⁹ Ermenileri bağımsızlık düşüncesine götüren nedenler arasında Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı, kurum olarak kilise, Ermeni Patriği, din adamları ve Avrupa'da okumuş Ermeni gençlerin etkisi sayılabilir.⁴⁰

Ermeniler, endüstri ilişkilerinin tarihsel ve sosyal koşulları değiştirmesiyle doğal bir milliyetçilik bilinci geliştiremediler. Bir doğu toplumu olarak, batılı anlamda bir milli bilinç düzeyinde yaşamak için gerekli olan dönüşümü gerçekleştiremediler. Bunda hem demografik etkenler hem de Osmanlı devletinin yaşadığı iç ve dış sorunlar rol oynamıştır.

I.5.1. Ermeni Milli Kimliğinin Kurumsallaşması

Ermeniler, Osmanlı toplum yapısı içinde neredeyse bir devletin işlevlerini icra edecek kurumsal yapılara sahip olmuşlardır. Ermeni milli bilincinin gelişmesinde kiliseler ve Osmanlı devletinin uygulamaya koyduğu reformlar sonucu kurulan Ermeni milli meclisi önemli roller oynamıştır.

I.5.1.1. Ermeni Milli Meclisi

Bu meclis Ermeni milletinin sosyal ve ekonomik işlerini düzenleyen ve yürüten bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. 1840 yılında oluşturulan Ermeni Aliye komisyonu, patrik tarafından atanan dört papaz ve dört sivilden mürekkepti. Adliye

³⁹ Salim Cönce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi I. Cilt*, Ankara, 2003, ss.269-292.

⁴⁰ A. Alper Gazigiray, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982, s.64-65.

komisyonunun önemi sivil katılım yolunun açılmasıdır. Sivillerle ruhanilerin tartışması sonucu iki sınıfı temsil eden yeni bir yapı ortaya çıkmıştı.

I.5.1.2.Ermeni Milleti Nizamnamesi

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla, gayrimüslim cemaatlerin kazandığı haklar doğrultusunda Ermeniler bir çeşit anayasa olarak kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesini hazırlamışlardır. Ermeni milletinin dini işlerinden eğitime kadar bütün işlerini organize eden bir yapıya kaynaklık etmiştir.⁴¹ Ermeni Milleti Nizamnamesi, demokratik ve laik bir metin sayılabilir. Patrik, meclis başkanı sayıldığı halde yetkileri kısıtlanmıştır. Mecliste ruhani zümrenin yanı sıra sivil-amira tabakadan kimseler de bulunmaktaydı.⁴²

Kültürel ve bilimsel alanlarda yapılan çalışmalar, laik ve anadille yazılan edebi yapıtlar Ermeni milli bilincini yükselterek siyasallaşma sürecini hızlandırmıştır.⁴³

I.5.2. Ermenilerin Siyasal Örgütlenmeleri

Osmanlı devletinde milliyetçi-ayrılıkçı hareketler kabaca şu minval üzere meydana geliyordu: ulusal kiliselerin çalışmaları, ulusal duygularda uyanma, batılı büyük devletlerin desteğini sağlamak için propaganda, ihtilal komitelerinin kurulması, ayaklanmalar, uygun zemin ve demografik yapılarda ulus-devletin kurulması, uygun olmayan yerlerde ise çatışmaların, karışıklıkların, trajedilerin kronikleşmesi. Bu durumları Osmanlı yönetiminden kopan ve kopma girişiminde

⁴¹ Hüseyin Çakıllıkoyak, *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2005, s. 57-58.

⁴² Cöhce, a.g.m., s. 288.

⁴³ Cöhce, a.g.m., s.286-287.

bulunan milletlerde rahatlıkla görebilmekteyiz. Balkanlardaki ayrılıkçı hareketler başarılı olmuşken Ermeniler Osmanlıya tabi kalmışlardı.

Siyasallaşan milliyetçilik, etnik grupların bağlı buldukları devletler içinde örgütlenmelerini ve hak taleplerini tetiklemiştir. Kimi gruplar temel unsur olarak “zor”u kullanırken kimileri yabancı devlet müdahalesini istemiş yada demokratik yollara başvurmuştur.

1880’li yıllarda Avrupa başkentlerinde bulunan Ermeni gençler ve öğrenciler iki tür “ulusal kurtuluş” düşüncesini savunmaya başladılar. Birincisi, *Armenia* gazetesi çevresinin, Ermenilerin yaşadıkları yerleri silah gücüyle kurtarma düşüncesidir. İkincisi, *Hayastan* gazetesi çevresinin, büyük devletlerin politik müdahalesiyle, kan dökmeden Ermenileri özerkliğe kavuşturma düşüncesidir.⁴⁴

1.5.2.1 Armenagan Partisi

Armenagan Partisi, İstanbul Ermeni okullarında ve Paris’te eğitim görmüş, Osmanlı Devleti’nde üst düzey yöneticilik yapmış, Maliye Nezareti ve Osmanlı Bankası’nda çalışan Mikael Portakalyan’ın oğlu Mıgırdiç Portakalyan’ın fikirleri doğrultusunda kurulmuştur. Mıgırdiç Portakalyan, Ermeni Milli Meclisi’nde çalışmış, Tokat’ta öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Avrupa’ya göç etmiş ve Marsilya’da 1885 yılında *Armenia* adlı gazeteyi çıkarmıştır. Portakalyan’ın dokuz öğrencisi, aynı yılın sonlarına doğru Armenagan Partisi’ni kurarlar. Partinin amacı, ihtilal yoluyla Ermenileri özerk bir siyasi yapıya kavuşturmadır. Parti, Osmanlı, İran ve Amerika’da birçok şube açar ve bir takım eylemler yapar.⁴⁵

⁴⁴ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Pêrî Yayınları, İstanbul, 2003, s.47.

⁴⁵ Göyünç, a.g.e., s.98-99.

Partinin kurucuları ve üyeleri, Armenia gazetesi okuru olduğu için Armenagan adını kullanmışlardır. Partinin “*vaftiz babası*” Portakalyan, lideri ise Mıgırdiç Avedisyan’dır.⁴⁶

I.5.2.2.Hınçak Örgütü

Armenagan Partisinin çalışmalarını pasif bulan Armenia gazetesi muhabirlerinden oluşan ve Avrupa’da eğitim gören bir grup genç yeni bir örgüt için harekete geçerler.⁴⁷ Kafkasyalı Ermeni Avedis Nazarbegyan, eşi Maro ve altı öğrenci tarafından 1887 yılında Cenevre’de kurulan bu örgüt, ideoloji olarak Marksizm’i benimsemesine rağmen milliyetçi çizgide siyaset yapmaktaydı. Uzun vadeli hedefi Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı devleti içerisinde komiteler kurmak, komitelere para sağlamak, devleti zayıf düşürüp kurulacak bağımsız Ermenistan’a zemin hazırlamak gibi faaliyetlerde bulunuyordu.⁴⁸ Hınçak adında gazete çıkarmış ve uluslar arası propaganda yapmaya başlamışlardı. Genel merkezini Cenevre’den Londra’ya taşıyan örgüt Osmanlı topraklarında birçok yerde şubeler açmıştır. İlk şubeler İzmir, İstanbul, Halep gibi merkezlerde açıldı.⁴⁹ Hınçak örgütünün Halep ayaklanmalarında çok etkin rol oynadığını görmekteyiz.

“Halep Vilayeti Polis Komiserliğinden alınan şifreli telgrafnamenin halli suretidir.

Londra Hınçak Komitesi tarafından Ermeni erbab-ı mefsedetine akçe iysaline memur Harputlu Malkun (?) 750 lira ve iki sandık derununda tüfek imaline mahsus

⁴⁶ Çelebyan, a.g.e., s.48.

⁴⁷ Çelebyan, a.g.e., s.50-51.

⁴⁸ Çakıllıkoyak, a.g.e., s.88-89.

⁴⁹ Hınçak Örgütü ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Özlem Karsandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2005.

alat ve edevat ve bin üç yüz elli hartuç ve diğer altı Ermeni ile beraber Antakya'da derdest olunarak gönderilmesiyle cihet-i adliyece istintak olunmakta buldukları maruzdur.

Fi 27 Temmuz sene 1311 »⁵⁰

I.5.2.3. Taşnak Örgütü

Hınçaklarla anlaşmazlığa düşen bazı Ermeniler Truşak adında bir gazete kurdular. Taşnaksütyun adıyla siyaset sahnesine çıkan bu grubun amacı bütün Ermenileri tek bayrak altında birleştirmektir. Faaliyet alanları Hınçaklarla aynı yerlerdir. Programını Rus halkçılardan (Narodnikler) aldıkları için sosyalist ve ihtilalci özellik barındırmakla beraber milliyetçi, adem-i merkeziyetçi bir duruş sergiliyordu. Federasyon, birlik anlamına gelen Taşnak örgütü, Hınçaklardan daha milliyetçi bir çizgideydi. Osmanlı topraklarını doğu ve batı faaliyet alanları olmak üzere ikiye ayırarak çalışmalara başladılar. Birçok yabancı ülkede merkezler açtılar. İlk hedefleri bağımsızlık değildi. Bir takım çalışmalar sonucunda bağımsızlığa adım adım yaklaşma planları vardı.

I.5.3. Ermeni Ayrılıkçı Hareketinin Anadolu'da Yaptığı Ayaklanmalar

1885 yılından sonra kurulan üç Ermeni ihtilal örgütünün, Anadolu'da yaptığı ayaklanmalar geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. 1890 yılında Kumkapı gösterisiyle başlayan milliyetçi tepkiler, Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı bölgelere sıçradı.⁵¹ 1894 yılı Ağustos ayında Hınçak Örgütü mensubu Boyacıyan ve arkadaşları Diyarbakır'a bağlı Sasun kazasında ayaklanmışlardır.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.ZB., No: 16/33-A, 27 Temmuz 1311 (M. 8 Ağustos 1895).

⁵¹ Göyünç, a.g.e., s.106

30 Eylül 1895’de Kumkapı’daki Ermeni Kilisesi’nde toplanan Hınçak üyeleri Bab-ı Ali’ye yürüyüşe geçerler ve yürüyüş sırasında askerlerle çatışır. 10 Ekim 1895’de Zeytun kasabasında ayaklanan Ermeniler, jandarma ve sivil halkla çatışmaya girerler. 1904 yılında Sasun’da ikinci bir ayaklanma yapan Ermeni ihtilal örgütleri, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Adana’da da ayaklanma çıkarıp sivil Müslüman halkla da gerginlik yaşarlar.⁵²

I.6. Osmanlı Devleti’nin Ayaklanmaları Adlandırması

Modern anlamda örgütlü bir toplum olmaktan uzak olan Osmanlı devleti, illegal olan Ermeni örgütlerini adlandırırken çok çeşitli kavramlar kullanmıştır. Bu konudaki kavram karışıklığının nedeni, modern tarzda örgütlenmenin batı toplumlarına özgü olmasındandır. Batı Avrupa’da yaşanan düşünsel, siyasi ve endüstriyel devrimlerden sonra ortaya çıkan örgütlü toplum yapısı, Osmanlı gibi geleneksel yapılara sahip devletlere yabancısıdır.

Osmanlı, büyük bir imparatorluk olduğu için vatan ve millet kavramlarına da son derece yabancısıdır. Batıda gelişen milliyetçilik düşüncesine başıbozuk serserilerin eylemi olarak bakmışlardır. Osmanlı yöneticilerine göre Fransız Devrimi, “bir fitne ve fesad ateşidir”. Devrimin önderlerine de kışkırtıcı, başıbozuk demişlerdir. Fransız Devrimi ile ilgili bu tarz olumsuz düşünceler, III.Selim dönemi reis’ül küttaplarından Ali Efendi ve tarihçi Cevdet Paşa’da da görülmektedir.⁵³

Bu adlandırma ve bakış açısı, imparatorluk içerisinde gelişen milliyetçi düşünce ve eylemlerde de görünmektedir. Osmanlı yönetici seçkinleri, milliyetçi

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz: Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1920*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005; Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Ankara, 2001, ss. 633-638; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.

⁵³ Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, İstanbul, 2001, s. 54.

düşüncelere, örgütlenmelere ve ayaklanmalara çok çeşitli adlar vermişlerdir. Hemen hepsi geleneksel olan bu kavramların, sorunun anlaşılmasını ve çözülmesini geciktirdiği düşünülebilir.

Osmanlı tarafından, Halep'teki siyasi örgütlere “cemiyet” ya da “şirket” denmiştir. Bu örgütlerin eylemleri adlandırılırken en çok göze çarpan adlandırmalardan birisi “fesad”dır. Fesad, bozgunculuk anlamına gelir. Toplumun genel yapısını değiştirmeye çalışan, devletin işleyişini bozan kişi ve cemiyetlere müfsid denmektedir.

Osmanlı Devleti'nin bu kavramlaştırması, sadece Ermeniler yada gayrimüslim unsurlar için geçerli değildi. Aynı zamanda Jön Türkler de “erbab-ı mefset”ten sayılıyordu.⁵⁴ Yurt dışında örgütlenen Jön Türkler, kendilerine Osmanlı içinde hatta devlet görevlileri ve askerler içinde taraftar bulmuşlardır. Bu görevlilerin adlarını tespit eden devlet, bunları “fesad cemiyeti” olarak adlandırmış⁵⁵ ve çeşitli cezalara çarptırmıştır.⁵⁶

İhtilal kavramı; hanel vermek, zarar vermek anlamına gelmektedir. Devlet ve tebaaya, genel asayiş ve düzene zarar vermek düşüncesini içerir. İsyân ve itaatsizlik, bir hoşnutsuzluk karşısında baş kaldırma, görev ve yükümlülükleri yerine getirmeme anlamına gelmektedir. Taharruz, kışkırtma kışkırtılma durumunu anlatmaktadır. Burada dışsal bir etkene vurgu yapılmaktadır.

Şuriş ve iğtişâş, iç karışıklık çıkarmak anlamında kullanılmıştır. Buradaki adlandırmalar, sanki yapılan eylemlerin amaçsızca yapıldığına işaret etmektedir. Daha doğrusu içerdikleri reform talepleri göz ardı edilmiş gibidir. Kıyam ise

⁵⁴ BOA., Y.MTV., No: 226/84-1, 12 Kanun-u Sani 1317, (M. 25 Ocak 1902).

⁵⁵ BOA., Y.MTV., No: 226/84-3, 12 Kanun-u Sani 1317, (M. 25 Ocak 1902)

⁵⁶ BOA., Y.MTV., No: 226/84-2, 13 Şubat 1317, (M. 26 Şubat 1902)

örgütlenme aşaması bittikten sonra ayağa kalkma, ayaklanma durumunu ifade etmektedir.

19. yüzyılda imparatorluk bünyesindeki Hıristiyan cemaatler Fransız Devrimi'nin etkisiyle bağımsızlık savaşı vererek arka arkaya imparatorluktan kopmuşlardı. Bu kopuşlar ve diğer ayaklanmalar, devlet tarafından kendisine yapılmış ihanetler olarak algılanmıştı. Ayaklanmaları çıkaran unsurlar ise kendilerini “ulusal bağımsızlık savaşçıları” olarak adlandırmışlardır. Devletin bu durumları ihanet olarak adlandırmasında, kopuş sürecinin kanlı ve sancılı olması etken olmuştur. Hıristiyan cemaatlerin ayaklanmasını sağlayan milliyetçi düşünceler, dinsel bir karakterle yoğrulunca dinler arası çatışmalara zemin hazırlamıştır.

I.7. Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki

Fransız Devrimiyle ortaya çıkan milliyetçi ideoloji, batı ile ilişkisi olan Türk-Müslüman ve gayrimüslim aydınları etkisi altına almıştır. Bu yönde örgütlenmeye başlayan Osmanlı toplumunun bu aydın kesimleri, genel olarak eğitim gördükleri Avrupa devletlerinde harekete geçmişlerdir.

Milliyetçi, modernist bir ideolojiyle siyaset sahnesine çıkan Jön Türk hareketi, yüzü batıya dönük reformist politikalarla imparatorluğun geleceği üzerine kafa yormaktaydı. Yurt dışında örgütlenen Jön Türkler ve Ermeni siyasal örgütleri 1891 yılında Paris'te ilk temaslarını kurdular.

Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde öngörülen reformların uygulanması ve batılı devletlerin dikkatini çekmek için başlatılan ve 1890'lı yıllarda yoğunlaşan Ermeni radikal faaliyetleri Osmanlı Devleti'ne sıkıntı vermekteydi. Jön Türkler, Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerden ve reformların radikal yöntemlerle hayata

geçirilmesinden vazgeçmeleri koşuluyla onlarla ortak mücadele önerisinde bulundular.⁵⁷

II.Abdülhamit'in istibdat yönetimini barışçıl yollarla devirmek üzere yapılan çalışmalar kapsamında Jön Türklerle Ermeni örgütleri, Avrupa'nın değişik yerlerinde bir dizi görüşme gerçekleştirdiler. Birbirine temkinli yaklaşan Jön Türkler ve Hıristiyan muhalifler, reformlar konusunda tam bir mutabakat sağlamasalar da görüşmelerini sürdürdüler. Prens Sabahattin'in Jön Türk hareketine katılmasıyla beraber Türk olmayan unsurlar da bu hareketi desteklemeye başladılar. Prens Sabahattin'in "adem-i merkezîyetçi", özel girişimi savunan fikirleri bunlara daha yakın gelmekteydi.

1900 yılında Damat Mahmut Paşa, tüm muhalifleri bir araya getirecek bir kongre girişiminde bulundu. 1902 yılının Şubat ayında Paris'te toplanan kongrede, iki görüş ortaya çıktı. Birincisi, propaganda ve yayın yoluyla devrim olmayacağı, silahlı güçlerin de devrim hareketine katılması gerektiğini savunan görüş. Diğer de Ermeniler tarafından savunulan ve reformların yapılabilmesi için batılı güçlerin müdahalesini gerekli bulan görüştür.

Kongreden sonra Jön Türklerde de fikir ayrılığı ortaya çıktı. Ahmet Rıza ve yandaşları, batı müdahalesine sert bir şekilde karşı çıktılar. Reformların kendi elleriyle yapılması ve Avrupa'nın sadece moral destek vermesi gerektiğini savunuyorlardı. Prens Sabahattin ve yandaşları ise Osmanlı'nın toprak bütünlüğü korunmak koşuluyla Ermeni görüşünü savunuyorlardı. Ermeni delegeler, Prens Sabahattin'in görüşüne daha yakındılar.⁵⁸

⁵⁷ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, (Çev. Ludmilla Danisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yayıncılık, 2005, İstanbul, s.15.

⁵⁸ Avagyan ve Minassian, a.g.e., s.18-19.

Özgürlük, eşitlik, kardeşlik şiarlarıyla örgütlenen Jön Türkler, 27 Eylül 1907 yılında Selanik ve Paris yapılarını birleştirerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular. Temmuz 1908'de bir darbeyle “Kanun-u Esasi”yi yürürlüğe koymuşlardır. Bundan sonra da Ermeni örgütleriyle görüşmeler sürmüştür. Ancak iktidara geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hıristiyan azınlıklara radikal eylemlerden ve ayrılıkçı fikirlerden vazgeçmelerini, imparatorluğun kötü bir dönemden geçtiğini dolayısıyla reformların ertelenmesi gerektiğini ileterek isteklerini ertelemelerini istemiştir. Bunun üzerine Ermeni örgütleri radikal eylem yapma tehdidinde bulundu.⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu, bünyesindeki gayrimüslim toplulukları tek tek kaybederken İttihat ve Terakki yönetimi de içerde yapılması düşünülen reformlar konusunda taviz vermeyeceğini açıkladı. Bazı Ermeniler, bu durumu memnuniyetsizlikle karşılarken bazıları da İttihat ve Terakki ile birlik olmayı sürdüreceğini dile getirdiler.

Avrupa devletlerinden tamamen ümidini kesen Taşnak Örgütü ileri gelenlerinden Vramyan, bundan sonraki yönelimlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Öncelikle İttihatçılarla birlik. Bizler reformların büyük Hıristiyan devletlerin müdahalesiyle geleceğine olan bütün inancımızı yitirdik.”⁶⁰

1911 yılında Taşnaklarla İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında, Ermenilerin yoğunlukla yaşadıkları bölgelerde reform yapılmasını içeren bir antlaşma imzalandı. Hınçaklar, bu anlaşmadan habersizdi. Yeni seçimlerden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni örgütleri arasındaki anlaşmazlık sürdü.

⁵⁹ Avagyan ve Minassian, a.g.e., s.29.

⁶⁰ Avagyan ve Minassian, a.g.e., s.98.

1913 yılına kadar süren anlaşmazlıklar, iki örgütün tamamen kopmasına yol açtı. Bu anlaşmazlıkları çözmek için de Almanya'nın yardımı istendi. Bu durum Ermenileri memnun etmedi. İttihat ve Terakki bu defa yönünü Hınçaklara doğru çevirdi. Hınçaklar, İttihat ve Terakki'nin teklifine ön koşul olarak özerklik talebinde bulundu: “Osmanlı devleti yöneticileri Ermenistan'dan kesinkes vazgeçmeye razı değillerse, Ermenistan'ı gerçekten de Türk devleti için hayati önemi haiz bir kale olarak görüyorlarsa ve bu kalenin anahtarlarını yitirmek istemiyor, Ermenileri tek ve ortak bir devlet içinde tutmayı düşünüyorlarsa, bu ancak özerklik ilkesinin kabulüyle olur.”⁶¹

Ermeni örgütleri, İttihat ve Terakki yanlısı ve karşıtı olmak üzere ikiye bölündüler. Görüşmeler sürerken Ermeni ayaklanmaları da sürmekteydi. 1908 Adana Olayı'ndan sonra Ermeni örgütleri Ermeni halkını silahlandırmayı sürdürmüştü. Süre giden bu ayaklanmalar, emperyalist güçlere Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma olanağı sağlamıştır. Neredeyse imparatorluk bünyesinde bulunan her etnik ve dinsel topluluk, kendisine yakın bir devlet tarafından korunmuş ve desteklenmiştir.⁶²

I.8 Osmanlı Devleti'nde Demografik Çalışmalar ve Ermeni Nüfusu

Osmanlı Devleti'nin toprak düzeni ve idari yapısı, nüfusun yazım ve sayım işlemlerini zorunlu kılıyordu. Askerlik ve vergi işlerinin düzenlenmesi, bu nüfus sayım ve yazım verileri üzerinden yapılıyordu. Osmanlı Devleti, vatandaşlarını

⁶¹ Hınçak gazetesi, Şubat 1913, no 2'den aktaran Avagyan, s.125.

⁶² Akçam, a.g.e., s.79.

gerçek anlamda bir birey olarak ancak 19. yüzyılın sonlarında sayma girişiminde bulunmuştur.⁶³

Nüfus sayımı, aslında Osmanlı Devleti'nin yabancı olduğu bir kavram değildi. 15. yüzyılın ortalarından başlayarak yeni fethedilen yerler dahil sayım ve kayıt yapıldı. Birim olarak hane kullanılıyordu ve yalnızca erkek nüfusu sayılıyordu. Sayım ve kayıt işleri 18. yüzyıla doğru yapılamamaya başlamıştı.⁶⁴

Osmanlı yönetimi, vaftiz, evlenme ve ölüm kayıtlarını cemaat önderlerine bırakmıştı. Bunun yanı sıra, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisine esas olan cizye defterleri ise tamamıyla cemaat idarelerinin inisiyatifine bırakılmamış, merkez evrakına eklenmiştir. Bu çerçevede gayrimüslim tebaanın sayılarını tespit açısından bu defterler oldukça önemlidir.

Gayrimüslimlerin cizye vergisi mükellefiyetleri bu kayıtlar üzerinden belirlenmekteydi. Cizye gelirlerine bakılarak, Tanzimat'tan önce Osmanlı Devletinde 12 milyon gayrimüslimin yaşadığı tahmin edilmekte idi.⁶⁵

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl başlarında, yeni bir vergi, askerlik ve idari düzen ihtiyacı içerisinde girmiştir. Bu ihtiyaçlar temelinde yeni sayım sistemleri kullanmak durumundaydı.⁶⁶ 19. yüzyılda yapılan askeri reformlar kapsamında, yeni bir ordunun kurulması gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti, Anadolu ve Rumeli'de 1831 yılında Müslüman ve Hıristiyan erkek nüfusun sayımını yapmıştır. 1831 sayımı din esasına dayalı yapılmıştır ve ilk nüfus sayımı niteliğinde kabul edilmektedir.⁶⁷

⁶³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu* (1830-1914), (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.56.

⁶⁴ Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1238-39.

⁶⁵ Eryılmaz, a.g.e., s.84.

⁶⁶ Akbayar, a.g.m., s. 1239.

⁶⁷ Bu nüfus verileri için bkz. Eryılmaz, a.g.e., s.85.

Tanzimat'tan sonra idari, askeri ve mali alanlarda yapılan yenilik çalışmaları, nüfus sayımının gerekliliğini yeniden gündeme getirmiştir. Ordunun yeniden düzenlenmesi ve cizye vergisi mükelleflerinin saptanması için Müslüman ve gayrimüslim erkeklerin sayım işlemleri 1843-44 mali yılında yapıldı.

I.8.1 Osmanlı Ermenileri Nüfusu

Ermeniler, 1821'den sonra Osmanlı nezdinde Rumların yerini almaya başladılar. 19. yüzyıldaki gelişimleri Bulgar ve Rum çizgisine benzer ise de yoğunluğu ve kapsamı bakımından farklıydı. Osmanlı Devletinin birçok bölgesinde yaşayan Ermeniler, genellikle Vilayat-i Sitte'de daha kalabalık bir nüfusa sahiptiler. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslar arası siyaset sahnesinde önemli roller oynayan bu altı vilayetin Hıristiyan nüfusunun büyük bir bölümü Ermenilerden oluşmaktaydı.

18. yüzyılın sonlarından başlayarak bütün Osmanlı topraklarında demografik hareketlenmeler başladı. Osmanlıdan kopan ülkelerdeki Müslüman nüfus Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanına doğru göç ederken Rusya'nın askeri ve siyasi zaferleri sonrasında Ermeniler Rusya'ya doğru göç ettiler. Bu demografik hareketlerin siyasi, ekonomik ve sosyal/etnik sonuçları imparatorluğun dengesini bozacak nitelikteydi.⁶⁸

1844 Nüfus Sayımına göre, Avrupa'da 400.000, Asya'da 2.000.000 olmak üzere toplam 2.400.000 Ermeni bulunmaktaydı.⁶⁹ Bu nüfus sayımı, halk tarafından tereddütle karşılanmıştır. Nüfus miktarına göre vergi alınacağı söylentisi, vatandaşların nüfus sayısını az göstermelerine neden olmuştur.

⁶⁸ Karpat, a.g.e., s.91-92.

⁶⁹ Eryılmaz,a.g.e., s.89; Akbayar, a.g.e., s.1240.

1867 yılında Selahaddin Bey, Avrupa'daki toplam Ermeni nüfusunu 400.000, Asya'daki toplam nüfusun (Kars, Ardahan, Batum hariç) 2.000.000 olarak tahmin etmiştir. Hele von Samo 1874 yılında Sivas, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerindeki gayrimüslim nüfusun 601.244 olduğunu dile getirmiştir. Bunun büyük çoğunluğunun Ermeni nüfusu olduğunu belirtmiştir. 1878 yılında elde ettiği istatistiklere dayanarak Ravenstein'in hesapladığı rakamlar ise Avrupa'da 112.200, Asya'da 760.000 olmak üzere 872.000'dir.⁷⁰

1878 Berlin Antlaşması'yla beraber Osmanlı Devletinde nüfus çoğunluğuna dayanarak toprak elde etme mücadelesi başlıyor. Önemli çıkarlar sağladıkları halde millet statüsüne sahip Ermeniler ve Rumlar, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelerini güçlendirmişlerdir.

1878 yılından önceki Ermeni nüfus bilgileri az iken, Berlin Kongresi sonrasında birden bire çoğalmıştır. Bu bilgi artışının sebebi, Rusya ve İngiltere'nin Berlin Kongresi sonrasında Doğu Anadolu üzerinde nüfuz sahibi olabilmek için girdikleri mücadeleden kaynaklanmaktadır.⁷¹

Bu farklı rakamların, Rus ve İngilizlerin Doğu Anadolu üzerindeki nüfuz mücadelesi yüzünden ortaya çıktığı düşünülebilir. Bölgedeki Ermeni nüfusunu kabarık göstererek bağımsız bir Ermenistan kurma hayali, bölgedeki Müslüman nüfusun bir bileşeni olan Kürtlerin olası bir saldırısına karşı koyamayacağı düşüncesiyle bir müddet ertelenmiştir. İngilizler, Ayastefanos Antlaşmasını, "Vilayet-i Site"nin sorumluluğunu kendileri üstlenecek şekilde yeniden düzenlemeye

⁷⁰ Karpat, a.g.e., s.92.

⁷¹ Karpat, a.g.e., s.92.

çalıştılar. Bu düzenlemede Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde reform yapılmasını şart koşan bir madde bulunuyordu.⁷²

Osmanlı Hükümeti, nüfusla ilgili konuları düzenleme yetkisini, 1868 yılında kurulan Şura-yı Devlet'e vermişti. Şura-yı Devlet, yeni bir nüfus kayıt sisteme ve genel nüfus sayımıyla ilgili olarak 1875 yılında çeşitli nizamnameler yayımlamıştır. Bosna-Hersek İsyanı (1875), Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Anayasa hazırlığı (1876), 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı gibi nedenlerden dolayı bu nizamnameler ertelenmek zorunda kalmıştır. Bu durumlar düzelince Şura-yı Devlet tarafından, daha önce yapılan düzenlemeler ve çalışmalar dikkate alınarak, 1881 yılında "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" yürürlüğe konulmuştur.

Nüfus sayımı için nüfus komiteleri oluşturuldu. Bu komitelerde gayrimüslimleri temsilen Ermeni asıllı Mıgırdiç Sınabyan'a görev verilmiştir. Sınabyan, 1897-1903 yılları arasında İstatistik Umumi İdaresi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Aynı göreve daha sonra sırasıyla bir Amerikalı ve bir Yahudi getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmi rakamları kabul etmeyen Ermeniler, patrikhanenin rakamlarını baz alarak nüfusu daha yüksek göstermişlerdir. Böylece Avrupa'nın dikkatini çekerek nüfusa bağlı toprak taleplerini dillendirmişlerdir.⁷³ Osmanlı İstatistikleri'nin de gösterdiği üzere, "Vilayat-ı Sitte"de bağımsız Ermenistan hayali için yapılan hazırlıklar doğrultusunda, batılı güçlerin desteği ile Ermeni Nüfusu istatistikleri üzerinde oynanmaya başlanmıştır.

Bu arada İngilizler, açık bir şekilde belirtilmemiş ve tarihi ilerde saptanacak olan Ayastefanos Antlaşması'nın bir maddesinde geçen, bölgede yapılacak olan reformları hayata geçirmek için sultanı ikna ettiler. İngilizler, Rusya'nın Osmanlı

⁷² Karpat, a.g.e., s.92.

⁷³ Eryılmaz, a.g.e., s.96.

topraklarına saldırması durumunda karşı koyacaklarına dair söz vermişlerdir. İstanbul'a büyük elçi olarak atanan George Goschen, İngiliz askerlerinden, bölgede demografik ve etnik yapı üzerinde çalışma yapmalarını ve çıkacak sonuçların hem Osmanlı hem de Ermeni Patrikliği'nin istatistikleriyle karşılaştırmalarını istemişti. İngilizler, Hıristiyanların sayısını arttıran ve Müslümanların nüfusunu düşük gösteren Ermeni Patriği Nerses'i sert bir şekilde eleştirmişlerdir. İstatistik, haritacılık ve ekonomi alanlarında eğitim almış İngiliz askerler, bölgenin nüfusuna ilişkin bilgiler toplamak için üç kaynağa başvurmuşlardı: Birincisi Ermeni Patriği ve Piskoposlar; ikincisi Osmanlı yetkilileri ve yayımlanmış yıllıklar; üçüncüsü de cemaatlerle kurdukları ilişkilerden edindikleri kişisel gözlemlerdir.⁷⁴

Pamukciyan'ın verdiği rakamlar ve yaptığı değerlendirmede, 1878 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun yaklaşık bir rakamla 2.500.000 olarak kabul edilebileceğini yazıyor. Ancak, sözü edilen tarihte Kars ve Ardahan vilayetleri Rusya'nın eline geçtiğinden, bu sayının yaklaşık 2.400.000'e düştüğünü belirtiyor. Pamukciyan, 1895 yılı Kasım ayında, Abdülhamid'in emriyle yaşanan olaylar ve "katliamlar"dan sonra Ermenilerin yabancı ülkelere göç etmeleri dolayısıyla, nüfusun yaklaşık olarak 2.100.000'e düştüğünü ve I. Dünya Savaşı öncesine kadar pek değişmediğini iddia etmektedir.⁷⁵

⁷⁴ Karpat, a.g.e., s.93.

⁷⁵ Pamukciyan, a.g.m., s.17.

Tablo 1 Kronolojik Ermeni Nüfusu Tablosu

Kaynak Kişiler	Yıl	Nüfus
Sassel	1822	1.690.000
Sketches of Turkey	1833	2.000.000
Rıza Paşa	1844	2.400.000
St. Benoit Almanak	1849	2.400.000
Haçadur Oskanyan		3.500.000
Almanach de Paris	1860	3.000.000
Mıgırdiç Bey	1867	3.400.000
Evangelinos Misailidis	1870	2.325.000
Oratzuytz	1871	2.500.000
Pınakan Daretzuytz	1872	2.400.000
Drezerakan Daretzuytz	1873	2.500.000
Vital Cuinet	1892	1.475.011
Felix Weber	1896	1.000.000
H. F. Lynch	1901	1.325.246
Lodovic de Constenson	1901	1.383.779
Lodovic de Constenson	1913	1.400.000
Stanford Shaw	1914	1.294.851
Justin McCarthy	1914	1.698.303

Kaynak: Kevork Pamukciyan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Nüfusu”, *Tarih ve Toplum*, Ekim 1995, Sayı:142, ss.16-18; : Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Göç ve Sürgün*, TTK Basımevi, Ankara, 2004, s.51.

1895 olaylarına neden olan durumlar, 1878 Berlin Kongresi’nden sonra, batılı güçlerin bağımsız Ermenistan hayalini meşrulaştırma girişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Demografik ve etnografik çalışmalardan elde edilen istatistiklerle bu kadar oynanmasının başka bir açıklaması olmasa gerektir.

Ermeni Patrikhanesi’nin rakamlarıyla, 1882 yılındaki Ermeni nüfusu “Vilayat-ı Sitte”de 1.630.000, Asya’da 835.000, Avrupa’da 195.000 olmak üzere toplam 2.660.000 olduğu yazılıdır. Ermeni nüfusuyla ilgili öznel ve tümüyle yanlış olan

verilerin kullanılmasına devam edilmiş ve bu veriler 1913 gibi geç tarihlere kadar yayımlanmaya devam etmiştir.⁷⁶

Bu dönemlerde yükselen milliyetçilik dalgası, Ermeni nüfusunun büyüklüğü konusundaki tartışmaları alevlendirdi. 1896 yılında İngilizlerin yaptığı bir karşılaştırmada, 1890-96 yılları arasında bölgede, 697.598 gayrimüslim ve 2.750.000'i aşkın Müslüman yaşamaktaydı.

1897 yılında Osmanlı Devleti'nin yaptığı bir araştırmada, bölge nüfusu 3.179.000 olarak verilmiştir. 1879'da İngiliz Konsolosu Trotter, bölge nüfusunun yaklaşık 2.000.000 olduğunu tahmin ediyordu. İngiliz ve Osmanlı Nüfus kayıtlarındaki artışın nedenleri, Müslümanların bölgeye göç etmesi, göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi ve Ermenilerin Rusya'ya yada Anadolu'nun diğer bölgelerine göç etmesi olarak gösterilebilir.

1878 Berlin Antlaşması gereğince reform bölgeleri ve bağımsız bir Ermenistan'ın toprakları olarak belirlenen altı Doğu Anadolu vilayetindeki Hıristiyan, özellikle Ermeni nüfusun büyüklüğü konusu üzerinde fazlasıyla durulmuş⁷⁷ ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde yaşayan Ermeni nüfusu sürekli gözden uzak tutulmuştur. Diğer bölgede yaşayan nüfus ihmal edilince, "Vilayat-ı Sitte"deki Ermeni nüfusu çok yoğun ve Müslümanlardan daha fazla gibi gösterilmeye çalışılmıştır.

Hem Osmanlı nüfus kayıtlarında, hem gayrimüslimlerin kaydını tutan patrikliklerin beyan ettikleri rakamlarda bir takım tutarsızlıklar görülmektedir. Ayrıca 1878 Berlin Kongresi'nden sonra batılıların, Doğu Anadolu'da yaptıkları demografik çalışmalarda da bu tutarsızlık görülmektedir. Osmanlı beyanatında

⁷⁶ Karpat, a.g.e., s.95.

⁷⁷ Karpat, a.g.e., s.95.

Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin, cizye vergisinden kaçmak için nüfuslarını az gösterdikleri ifade edilirken özellikle Ermeniler, bölgedeki nüfuslarının ne kadar yoğun olduğunu kanıtlamak üzere patrikhanenin rakamlarını kullanmaktaydılar.

I.8.2 Halep Ermenileri Nüfusu

Halep Vilayetinde Ermeni nüfus sayısı, Osmanlı Devleti genelindeki nüfusa paralel olarak farklılık göstermekteydi. Halep'te farklı yıllarda yapılan nüfus sayım çalışmalarında kullanılan parametreler, yıldan yıla da değişmekteydi. Bazı sayımlarda kadın-erkek nüfusu ayrı ayrı verilirken bazılarında ise mezhep esasına göre ayırım yapılmaktadır. Bazı yıllarda yapılan sayım çalışmalarında birkaç yerleşim birimi verilerine rastlanmamaktadır.

Burada kullanılan Halep Vilayeti nüfusuna ilişkin veriler, sadece Ermenileri kapsamaktadır. Konumuzla ilgili olarak Halep'teki Ermeni nüfusunun yıllara göre dağılımını, tablo şeklinde vereceğiz.

Halep'le ilgili 1874 yılında yapılan nüfus sayımında, 461.338 Müslüman ve 77.973 Hıristiyan olduğu saptanmıştır. Bu sayımda Hıristiyanların etnik dağılımı verilmemiştir. 1881-1907 yılları arasında yapılan çalışmalarda erkek-kadın parametreleri kullanılırken 1914 yılındaki çalışmalarda mezhepler bazında bir sayım yapılmıştır. Mezhepler bazında yapılan çalışmada ayrıca Halep Vilayeti'ne bağlı yerleşim birimleri de verilmiştir.

Tablo 2 Muhtelif Yıllarda Halep Ermeni Nüfusu

YIL	Halep Merkez		Maraş		Urfa		Vilayet Toplamı		GENEL TOPLAM
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
1881-1882 1893	10.100	11.505	9.508	11.511	4.146	5.637	23.754	28.653	52.407
1894							28.653	23.754	52.317
1895-1896							24.216	28.765	52.981
1897							28.329	25.136	53.465
1906-1907	15.097	12.792	12.731	10.218	7.003	6.517	34.831	29.527	64.358
1914									54.516

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*

Bu tablodan anlaşıldığı üzere, yaklaşık 15 yıllık zaman diliminde Halep Ermeni Nüfusu 55.000 civarındadır. Bu rakamlara adı geçmeyen yerleşim birimlerinin nüfusunu eklediğimizde 60.000'i bulmaktadır.

Osmanlı döneminde Musa Dağı'nda altı Ermeni köyü bulunmaktaydı. Bunlar, Kebusiye, Yoğunuluk, Hıdırbey, Hacıhabibli, Bityas ve Vakıf köyleridir. Buralarda yaşayan Ermenilerin sayısı 5.000'i geçmekteydi.⁷⁸

⁷⁸ BOA, Y.PRK. MYD; No: 17/11-B, 6 Eylül 1311 (M. 18 Eylül 1895).

Tablo 3 Mezhep Esasına Göre Halep Ermeni Nüfusu 1914

Yerleşim Yeri	Ermeni	Katolik Ermeni
Halep	3.603	3.952
İskenderun	1.519	65
Antakya	4.773	72
Bab	31	2
Cısr-i Şuğur	4.150	517
Beylan	1.696	314
Harem	47	
Cebel-i Seman/ Münbiç	7	4
Ayntab	14.466	393
Kilis	3.934	376
Rumkale	878	37
TOPLAM	48.784	5.732
GENEL TOPLAM	54.516	

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*

1914 sayımlarında Protestanlar etnik ayırım gözetilmeden sayılmıştır. Halep'te az sayıda da olsa Protestan mezhebine bağlı Ermenilerin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Kamuran Gürün'ün Osmanlı Resmi İstatistiği'ne dayandırdığı 1914 tarihli Halep Vilayeti Ermeni Nüfusu, 49.486 olarak gösterilmiştir.⁷⁹ Karpat'ın verdiği 54.516 rakamına Protestan nüfus eklendiği zaman daha da artmaktayken bu farkın neden kaynaklandığı ayrı bir tartışma konusudur.

⁷⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s.151.

Tabloda ilgi çeken bir başka konu da Osmanlı yazımında Katolik Ermenilerin Katoliklikleri vurgulanırken, geleneksel Gregoryen Ermenilerin sadece “Ermeni” olarak yazılmasıdır.

II. BÖLÜM

HALEP VİLAYETİ'NDE ERMENİ AYAKLANMALARI

II.1.Musa Dağ

Musa Dağ, Halep Vilayeti'nde Antakya Kazası'na bağlı Süveydiye Nahiyesi'nin (Samandağı İlçesi) kuzeyinde bulunan ve denize dik uzanan bir dağ silsilesidir. Sarp yamaçlı bu dağda birçok köy bulunmaktadır. Osmanlı döneminde Musa Dağı'nda altı Ermeni köyü bulunmaktaydı. Bunlar, Kebusiye, Yoğunuluk, Hıdırbey, Hacıhabibli, Bityas ve Vakıf köyleridir. (Bkz. Ek 1, Ek 2) Günümüzde Kebusiye, Hacıhabibli ve Bityas'ın adları, sırasıyla Kapısu, Eriklikuyu, Batıyaz olmuştur. Bu köylerde Müslüman Türkler yaşamaktadır. Vakıf köyü ise Vakıflı adını almıştır. Vakıflı köyünde halen Ermeniler yaşamaktadır. (Bkz. Ek 5)

Osmanlı Arşiv belgelerine göre Süveydiye Nahiyesine bağlı Kebusiye, Hıdırbey, Yoğunuluk, Hacıhabibli ve Bityas isimli köylerde 5000'i aşkın Ermeni bulunmaktadır.⁸⁰ Bu rakam, 1915 olaylarıyla ilgili bir roman olan "Musadağ'da Kırk Gün" adlı kitapta verilen rakamla örtüşmektedir.⁸¹

II.1.1.Halep Vilayeti'nde Hınçak Cemiyeti Örgütlenmesi

Hınçak Cemiyetini kuran gençler Avrupa'da eğitim görmüş, orada ortaya çıkan yeni ve devrimci düşüncelerle tanışmışlardı. Sosyalist bir programa sahip olmalarına karşın pratikte daha çok milliyetçi bir tavır sergilemişlerdir. Halep Vilayeti'ndeki örgütlenmeyi de İsviçre'de eğitim görmüş sosyalist fikirlere sahip Baronas takma adıyla bilinen yerli bir Ermeni yürütmüştür. Süveydiye Nahiyesi'ne bağlı Ermeni

⁸⁰ BOA, Y.PRK. MYD; No: 17/11-B, 6 Eylül 1311 (M. 18 Eylül 1895).

⁸¹ Franz Werfel, *Musadağ'da Kırk Gün*, (Çev. Saliha Nazlı Kaya), Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s.74.

köylerinde ilk örgütlenmeler 1892 yılında başlamıştır. 1895 yılı Ağustos ayında sayıları 150'yi bulan Hınçak üyelerine, asker kaçağı, mahkûm ve suçlu bazı firariler de katılmıştır. Bunların ellerinde çok sayıda silah, cephane ve ateşli silah üretiminde kullanılan parçalar⁸² bulunmaktaydı. Örgüte katılanların sayısı günden güne artmakta ve Musa Dağ'daki Ermeni köylerinde toplantılar yapmaktaydılar. Bu kişiler gündüzleri sıradan bir vatandaş gibi köylerde dolaşıp geceleri civardaki köylerin dağlık kısmında saklanmaktaydılar.⁸³

Birçok Avrupa ülkesinde şubeler açan Hınçak Örgütü, oralarda para toplayıp bu paraları ve temin ettikleri silahları Osmanlı devleti içinde yürütecekleri faaliyetler için kuryeler aracılığıyla Anadolu'ya göndermekteydi. Bu çerçevede, Halep'teki ihtilalci Ermenilere para ulaştırma ve dağıtma görevini üstlenen Harputlu Malkon ve 6 arkadaşı, 750 lira, silah üretimine mahsus iki sandık alet-edevat ve 1350 hartuçla Antakya'da yakalanmıştır.⁸⁴

Hınçak Örgütü, Süveydiye'deki Ermeni köyleri sakinlerine gönderdiği talimatta, halkın bir kısmının hükümet taraftarı ve bir kısmının hükümet aleyhtarı gibi davranmalarını istemektedir.⁸⁵ Bityas karyesindeki iki yüz kişinin yüz yetmiş hükümet taraftarlığını, geriye kalanlar ise “re'y-i hilaf” (aleyhte görüş) ilan etmişlerdir. Yabancı müdahalesini takviye için bir takım eylemler yapmaları tavsiye olunan Osmanlı aleyhtarı Ermeniler, tahsildarlara karşı koymayı, yaklaşık iki yüz ihtilalcinin Binbaşı Mehmet Ali Bey ve maiyetindekileri öldürmeyi ve “matlubat-ı miriyeyi” vermemeyi kararlaştırmışlardır.⁸⁶

⁸² Bunlar arşiv belgelerinde “ecza-yı nariye” olarak geçmektedir.

⁸³ BOA., Y.MTV., No: 125/153-2, 26 Temmuz 1311 (M. 7 Ağustos 1895).

⁸⁴ BOA., Y.PRK.ZB., No: 16/33-1, 16/33-2, 27 Temmuz 1311 (M.8 Ağustos 1895).

⁸⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/3-3, 646/3-4, 26 Eylül 1311 (M.8 Ekim 1895).

⁸⁶ BOA., MKT.MHM., No: 646/8-2, 26 Eylül 1311 (M.8 Ekim 1895); Y.PRK.ASK., No: 107/22-2, 26 Eylül 1311 (M. 8 Ekim 1895); A.MKT.MHM., No: 646/3-3, 26 Eylül 1311 (M.8 Ekim 1895).

Diğer Ermeni köylerinde de benzer durumlar söz konusudur.⁸⁷ Bu durum Ermeni örgütünün yaygınlığını ve ne kadar iyi organize olduğunu göstermektedir.

Halep Vilayeti yöneticileri, baştan beri sorunu tanımlamaktan uzaktadırlar. Antakya'da ve ona bağlı yerleşim yerlerinde Ermeni nüfusun, Müslüman nüfusa oranı 1/15 olarak tahmin edilmesi sorunun gerçekliğini gözlerden uzaklaştırmıştır. Buradan hareket eden askeri ve mülki erkân nasıl davranacaklarını ve nasıl tedbir alacaklarını bilememişlerdir.⁸⁸

II.1.2.Halep Ermenilerinin Ayaklanma Hazırlıkları

26 Mayıs 1895 tarihinde Süveydiye Limanı'na yanaşan bir yelkenli gemiden inen 300-400 kişilik bir Ermeni İhtilalci grubu Musa Dağ'daki Ermeni köylerine doğru dağılmıştır. Bir belgede bunların üç bini aşkın oldukları yazılıdır.⁸⁹ Devlet görevlileri tarafından "cemiyet" olarak adlandırılan bu grup, Harput, Diyarbakır gibi yerlerden Amerika'ya gidip de geri dönmelerine izin verilmediği için Kıbrıs tarafından Osmanlı topraklarına girmeye çalışan kişilerdir.⁹⁰ Süveydiye Limanı'ndan Musa Dağ'a çıkan bu ihtilalci Ermeniler, "başları kalpaklı, setre ve pantolonlu, Martini Henri tüfekli ve cephaneli, ellişer, otuzar, yirmi beşer kişiden meydana gelen gruplar halinde" bulunmaktaydı. Bu gruplar, Musa Dağ'daki Ermeni köylerinden geçerken yerli Ermeniler de bunlara katılmıştır. Yerli Ermenilerden 1000 erkeğin bu

⁸⁷ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/8-2, 26 Eylül 1311 (M. 8 Ekim 1895); Y.PRK.ASK., No: 107/22-2, 26 Eylül 1311 (M. 8 Ekim 1895); A.MKT.MHM., 646/3-1, 27 Eylül 1311 (M. 9 Ekim 1895).

⁸⁸ BOA., İ.HUS., No: 1312 Z-4/13, 17 Mayıs 1311 (M. 29 Mayıs 1895).

⁸⁹ BOA., Y.PRK.DH., No: 8/64-2, 14 Mayıs 1311 (M. 26 Mayıs 1895).

⁹⁰ BOA., Y.PRK.DH., No: 8/64-4, 14 Mayıs 1311 (M. 26 Mayıs 1895).

grupla beraber hareket ettiği ve buralardan İskenderun, Arsuz⁹¹ yönüne gittikleri saptanmıştır.⁹²

Aynı günlerde bir Amerikan zırhlı gemisinin kumandanı, İskenderun kaymakam vekiline, bu civardaki Amerikalı Hıristiyanların korunmasına memur edildiğini bildirmiştir. Amerikan zırhlı gemisi, Süveydiye sahilinde görüldükten sonra ihtilalci Ermeniler silahlı bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Bu durum Osmanlı devlet görevlileri tarafından “bir muamele-yi azime-yi siyasiye mukaddimesi” (büyük siyasi bir olay hazırlığı) olarak adlandırılmıştır.⁹³ Kabaklı köyü Müslüman halkı bu durumu mahalli hükümete bildirdiler. Köylüler, yaptıkları yazılı ihbarda, Ermeni eşkıyaların zaptiye mülazımı maiyetini katlettiğini ifade etmişlerdir.⁹⁴ Bu gelişmeler farklı kanallar vasıtasıyla merkeze bildirilmekteydi.

1 Haziran 1895'te Süveydiye Limanı'na yanaşan beyaz bordalı bir gemiden 200 kadar eşkıyanın Musa Dağı'ndan Ermeni köylerine ve İskenderun'a doğru yayıldıkları ve karşılaştıkları Müslümanların silahlarını topladıkları Antakya, Cısr-i Şuğur ve Ordu nahiyesi mülki ve askeri erkânına bildirilmiştir. Bunun üzerine Müslüman halk heyecana gelerek silahlanmıştı.⁹⁵ Müslümanların da silahlanıp harekete geçmeleri mülki ve askeri erkânın bir kısmını endişelendirdi. Dâhiliye Nezareti, Cısr-i Şuğur Kaymakamlığı'ndan, silahlı Müslümanların geri çekilmesini ve herhangi bir çatışmaya girmelerine izin verilmemesini istedi.⁹⁶

⁹¹ Günümüzde İskenderun ilçesine bağlı küçük bir sahil kasabası.

⁹² BOA., İ.HUS., No: 1312 Z-4/12, 16 Mayıs 1311 (M. 28 Mayıs 1895).

⁹³ BOA., Y.PRK.UM., No: 32/37, 16 Mayıs 1311 (M. 28 Mayıs 1895).

⁹⁴ BOA., Y.PRK.ASK., No: 104/74-5, 16 Mayıs 1311 (M. 28 Mayıs 1895).

⁹⁵ BOA., Y.PRK. ASK., No: 104/74-2, Şam'da 5. Ordu-yu Hümayun Kumandanı Ferik Ömer Rüştü Paşa'dan Makam-ı Seraskeri'ye gönderilen şifreli telgrafname 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895); BOA., Y.PRK.ASK., No: 104/75, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895); BOA., Y.MTV., No: 121/67-B, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895).

⁹⁶ BOA., Y.MTV., No: 121/67-B, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895).

Görünen manzara şu idi ki; Kıbrıs'ta toplanan ihtilalciler, İngiltere ve Amerika gibi devletlerin teşvikiyle Osmanlı topraklarına girmektedirler. Osmanlı devleti, bunlara karşı civar vilayetlerden Süveydiye'ye asker sevk etmiş ve bölgedeki Müslüman halkı silahlandırmıştır.⁹⁷ Miralay Sait Bey'in Halep Nizamiye Kumandanlığı'na gönderdiği 1 Haziran 1895 tarihli telgrafta, Süveydiye Ermeni köylerinin sakin olduğu, telaşa mahal olmadığı ve araştırmanın sürdüğü, Arsuz tarafına gönderilen iki binbaşının göndereceği bilgilerin beklendiği ve oradaki durumun da “çürük çıkacağı memul olunduğu” yazmaktaydı.⁹⁸ Oysa, İskenderun'dan Arsuz'a gönderilen polis memuru ile Arsuz Nahiyesi müdüründen alınan aynı tarihli “muharrerat”ta, iki yüz kadar silahlı Ermeni'nin Arsuz sınırını aştıkları, yirmi kişilik bir piyade-jandarma grubunun Arsuz'a yetiştirildiği, daha fazla askere ihtiyaç olduğu ve deniz yoluyla asayişin sağlanması için Beylik Vapuru'nun derhal gönderilmesi gerektiği, Kıbrıs'tan Süveydiye'ye silahlı birçok Ermeni'nin çıktığı ve çıkmak üzere bulunduğu ifade edilmiştir.⁹⁹

Bunun üzerine Lazkiye'den çağırılan Arkadi Vapuru havanın kötü olmasından dolayı Süveydiye limanına yanaşamaz. Vapur'un binbaşısı Mehmet Ali Bey'e askerleri Arsuz ve İskenderun limanlarına çıkarma emri verilir.¹⁰⁰ Havanın bozuk olmasından ötürü Arkadi Vapuru, askerlerini Süveydiye limanına çıkaramazken Ermenilerin mavnalarla gruplar halinde limandan köylere doğru dağıldığı haber alınır. Bu durum, ihtilalci Ermenilerin dışardan gelmediklerini, bölgede yaşayan yerli

⁹⁷ BOA., Y.PRK.ASK., No: 111/50-2, 17 Mayıs 1311 (M. 29 Mayıs 1895).

⁹⁸ BOA., Y.PRK.MYD., No: 16/49, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895).

⁹⁹ BOA., Y.PRK.UM., No: 32/32, 20 Mayıs 1311 (M. Haziran 1895).

¹⁰⁰ BOA., Y.MTV., No: 121/85-B, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895).

unsurlardan olduklarını düşündürmektedir. Serasker Rıza Bey bu durumun araştırılmasını emreder.¹⁰¹

Araştırmalar sırasında silahlı Ermenilerin, Süveydiye limanına ve Adana'ya bağlı Karataş köyü iskelesine çıkan mevsimlik işçilerin arasına karıştıkları saptanmıştır. Hasat mevsiminde Adana'ya birçok mevsimlik işçi gelip gitmektedir. İşçi olarak giriş yapan bazı kişilerin üzerinde silah ve mühimmat yakalanmıştır.¹⁰² Yakalanan ihtilalci Ermenilerden elde edilen bilgiler ve hafiye jurnallerinin istihbaratı doğrultusunda, bunların Amerika'da eğitim gördükleri, silah üretimi yapabilen kişiler oldukları ve Süveydiye'den Erzurum, Muş gibi yerlerde ayaklanma çıkaracakları öğrenilmiştir.¹⁰³

Musa Dağ'da yapılan araştırmalarda da, ihtilalcilere ait ve silah yapımında kullanılan aletler ve silahlar bulunmuştur. Bunun üzerine Antakya Kaymakamlığı, iki zabıt ve birkaç askeri Musa Dağ'a gönderir. Tahkikat yapmaya giden bu görevliler, Musa Dağ'daki Seldiren köyü Müslüman halkından ve "İslam Tahtacıları"ndan topladıkları iki yüz kadar kişi ile birçok kola dağılarak etrafı taramışlardır. Dağda kimseye rastlanmaz. Ancak gezilen bölgede bir Bulgar kalpağı, dört çifte tüfek fişeği ve ekmek kalıntısı bulunmuştur. Daha sonraki araştırmalarda ise hiç bilinmeyen silahlar bulunmuştur. Askeri yetkililer tarafından ne olduğu bilinmeyen bir silah şöyle tanımlanmıştır: "...*pirinçten dökme küçük portakal cesametinde içleri boş ve muhiti delikli...üç adet roket yahut yangın güllesi gibi olan yuvarlaklar...*" Bunların ne olduğunun anlaşılması için derhal Halep'e oradan da Tophane-i Amire'ye gönderilmiştir.¹⁰⁴

¹⁰¹ BOA., Y.PRK.ASK., No: 104/76, 20 Mayıs 1311 (M. 1 Haziran 1895).

¹⁰² BOA., Y.MTV., No: 121/88-A, 22 Mayıs 1311 (M. 3 Haziran 1895).

¹⁰³ BOA., Y.PRK.ZB., No: 15/98-1, 26 Mayıs 1311 (M. 7 Haziran 1895).

¹⁰⁴ BOA., Y.MTV., No: 122/18, 1 Haziran 1311 (M. 13-14 Haziran 1895).

Yerel yöneticiler, bütün bu bulgulara rağmen asayişin ve emniyetin iyi olduğunu dile getirmekteydiler. Sorunların, civardaki Ermeni ve Müslüman köylerin halkı arasındaki “zıddiyet”ten kaynaklandığı ve öncelikle bu iki halkın arasında dostluğun “telif” edilmesi üzerinde duruluyordu. Hatta Halep valisi Hasan, Kabaklı köyü Müslüman halkından Faki Mehmet adında bir kişinin Ermenilerle ilgili böyle haberleri yaydığını ve civardaki Müslüman halkın bu konuda tahrik ve teşvik edildiğini dile getirmiştir.¹⁰⁵ Yöneticilerin bir kısmı Müslümanların silahlandırılmasını istiyordu. Bir kısmı ise bu işin tehlikeli olduğunu farkındaydı.

II.1.3.Musa Dağ’daki İhtilalci Ermeniler

Avrupa’da eğitim görüp Halep Vilayeti’ne dönen gençlerin kurduğu ve 1892 yılında burada örgütlenmeye başlayan Hınçak Cemiyeti, yabancı müdahalesini hızlandırmak ve ayaklanmayı başlatmak için silahlanma hazırlıklarına başlamıştı. İhtilalci Ermeniler, çok sayıda silah ve mühimmatı Halep’in kuzeyindeki Musa Dağ’a çıkarıp oradaki köylerde saklamaktaydılar. Bunun farkına varan Jandarma Kumandanı Derviş Bey üst mercilerle yazışarak önlem alınmasını istedi. Artık sayıları binlerle ifade edilen ihtilalci Ermeniler, Musa Dağ’da yaşayan halkı ayağa kaldırmaya başlayacaktı. Derviş Bey’in merkezle yazışması aynen şöyle idi:

“Halep’de Erzurum Jandarma Kumandanı Derviş Bey’e Fi 6 Eylül Sene 311

Fi 2 Eylül sene 311 tarihinde göndermiş olduğunuz telgrafnamede arz-ı atbe-yi ulya kılınmak üzere bazı mühim maruzatın olduğunu yazıyorsunuz. Sizinle muhabereye ba-irade-yi seniye memur olduğumdan mühim maruzatınız neden ibaret ise bildiriniz.

Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş.

¹⁰⁵ BOA., Y.MTV., No: 121/81-C, 21 Mayıs 1311 (M. 2 Haziran 1895); BOA., Y.MTV., No: 121/88-A, 22 Mayıs 1311 (M. 3 Haziran 1895).

Cevap

İki bin dört yüz dokuz kelimeli bir telgraf vardır.

Jandarma Kumandanı Derviş

Yazacağınız telgrafname iki bin dört yüz dokuz kelime olduğunu anladık. Ancak telgrafnamede müstaciliyetle olunacak muhabere gayet muhtasar olmak lazım gelir. Şu halde bir hafta evvel layiha kılıklu hazırlamış olduğunuz varakayı telgrafla muhabere sırasında yazmak icab etmez. Şimdi mühim maruzatınız nedir onu bildiriniz.

Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş.

Antakya'ya civar Cebel-i Musa'da bine karib eşkıya-yı muzırta mevcuddur. Üç top, dört bin Martini tüfengi, iki yüz altmış kumpare, etraf karyelerinde eşkıyalara tebis eden iki bin nefer mevcuddur. Arkası da Cebel-i Akradır ki Nusayri karyelerine muttasıldır. Muhtasar-ı arzım budur. Ve bendeniz de sadakatim yüzünden ketm edemedim. Erzurum'a tahvil olundum. Ferman. Fi 6 Eylül sene 311

Jandarma Kumandanı Derviş

Bu cebel-i Akra ne taraftadır[?]

Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş.

Cevap Cebel-i Akra Süveydiye'den Lazkiye ve Trablus'a cebel-i müselseldir.

Jandarma Kumandanı Derviş

Cebel-i Musa'da bine karib eşkıya vardır diyorsunuz. Bu eşkıya hangi millettendir ve nerelidir bunların sergerdeleri kimdir[?] Beyan ettiğiniz üç top ve dört bin tüfenk iki yüz altmış kumparenin hangi karyelerde ve kimin taht-ı muhafazasındadır[?] Eşkıyaya tebis eden iki bin nefer kadar ahali hangi millettendir ve hangi kaza ve kura ahalisindendir[?] Bunlar için hükümet-i mahalliye ve cihet-i askeriyeden kimlere malumat verdiniz bildiriniz[?]

Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş.

Cevap

Cebel-i Musa'daki eşkıyalar Ermeni milletindedir ve elbiselerinin yakalarında Hınçak ibaresi yazılıdır. Öteden beriden toplanmadırlar.

Sergerdeleri Baron Agasi isminde birisidir. Yoğunluk karyesinde ikamet ediyor. Toplar Bityas karyesi civarında bir dere içindedir ve orada da günde yirmi defa talim ediyorlar. Tüfenk ve kumpareler Cebel-i Musa 'da Baron ağasının muhafazasındadır. Eşkiyaya tebis edenler o civardaki Yoğunluk, Bityas, Hacıhabibli, [Kebusiye], [Çevlik] karyeleri Ermenileridir. Bendeniz ketm etmemeye çabalıyordum. Tahkike memur refikim hukuk reisi ketm etmeye çabalıyordu. Resen memur dahi kendisiydi. Kendisi ve kaymakamla müştereken vilayete arz etmiştik. Cihet-i askeriyeye haber verilmemiştir. Hatta bir sandık cephanesini taleple eylediğim halde gönderilmesine vali paşa hazretleri emir vermedi. Yeddindeki mufassal layiha takdim olunmadıkça iş anlaşılamayacaktır. Ferman.

Jandarma Kumandanı Derviş

Hukuk reisinin ismi nedir [?]

Yaver-i Ekrem Derviş

Rumeli ahalisinden Mustafa Nedim Efendidir.

Jandarma Kumandanı Derviş

Yoğunluk karyesiyle Bityas karyeleri Antakya ve Halep ve Lazkiye 'ye kaç saat mesafedir[?] Beyan eylediğiniz tüfenkler ile topların cephanesi nerede ve ne miktardır[?]

Yaver-i Ekrem Derviş

Yoğunluk ve Bityas ve Hacıhabibli ve [Kebusiye] ve [Çevlik] ve Kabaklı ve Seldiren cebel-i Musa 'nın eteğindeki karyelerdir. Antakya 'ya üç saat ve Halep 'e yirmi saat ve Lazkiye bu karyelere civar ise de miktar-ı mesafesini bilmiyorum. Dört bin tüfenk ve üç top ve iki yüz altmış kumpare yani gülle Cebel-i Musa 'da ihfa edilmiş ve lakin [hangi] tarafta olduğunu tamamen tahkik edemedim.

Erzurum Jandarma Kumandanı Derviş”¹⁰⁶

Bu durumu İstanbul'a bildirdikten sonra Halep Jandarma Kumandanı Derviş, Erzurum'a "tahvil-i memuriyet" (tayin) edilmiştir. Bu durumu araştıran komisyon

¹⁰⁶ BOA., Y.PRK.MYD., No: 17/11-1-2, 6 Eylül 1311 (M. 18 Eylül 1895).

raporunu sunmadan bu durumun gerçekleşmesi yerel yönetimin zayıflığını ya da kişisel çekişme ve çıkarla bağlantılı olduğunu düşündürmektedir.

Musa Dağ'da yaşayan Ermeni halkı, bu ihtilalcilere her türlü yardımı yapıyordu. Yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla isyan hazırlığında bulunan ihtilalci Ermenilerin birinci reisi Baronoğlu ve ikinci reisi Baron Toros, Musa Dağındaki 5000 Ermeni'yi örgütlemek üzere çalışmalar yapmaktaydılar. (Bkz. Ek 3, Ek 6) Zabtiye Nazareti, bu hazırlıklara karşı bölge zaptiyesinin kayıtsızlığı çok kötü sonuçlara yol açacağından, “tedabir-i zabtiye”nin artırılması konusunda Halep Vilayeti Polis Komiserliğine uyarı niteliğinde bir şifreli telgraf göndermiştir.¹⁰⁷

“Geçen Mayısta Süveydiye sahiline hariçten bazı eşkiya geldiği ve Musa Dağı cihetlerinde görüldüğü ve bunlardan bir kısmı Zeytun'a giderek bazıları dahi oralarda bulunan Ermeni köylerine gizlenip ifsadla iştilal ettikleri istihbar olunmasıyla bunun hakikati anlaşılmaq için merkez vilayetten bir memur-u mahsus gönderilerek onun avdetiyle verdiği malumat üzerine bazı tedabir ittihaz kılınmış olduğu gibi Zeytun işinin hitamı bu hale bütün bütün bir netice vereceği ümit olunup hatta akib-i meselede 20–30 kadar süvari jandarma ile iki memur Antakya'ya gönderilerek bu hali layıkıyla tahkik ve tamik etmek ve Ermeni karyesi ahalisinde olan huşunet hali nesayih-i lazıme icrasıyla teskin edilmek ve kendilerince mucib-i şikayet bir şey var ise o da anlaşılıp ana göre çare görülmek ve bunun zımında fesedededen içlerinde adamlar olup olmadığı öğrenilmek üzere kendilerine talimat verilmişti. Bunlardan 3 gün evvel alınan telgrafnamede oralarda zaten gizlenmiş 7–8 kadar Ermeni eşkiyası olduğu ve Zeytun işinin hitamından sonra dahi bunların adedi tekessür ettiği...”¹⁰⁸ bildirilmiştir.

28 Şubat 1896 tarihinde Süveydiye İskelesi'ne, ardından İskenderun Limanı'na gelen İngiliz ve Amerikan savaş gemilerinden inen kişilerin etrafı gözetledikten

¹⁰⁷ BOA., Y.PRK.ZB., No: 16/65, 12 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 24 Ekim 1895).

¹⁰⁸ BOA., A. MKT. MHM., No: 650/20-21, Halep Vilayetinden Sadaret-i Uzma'ya Gönderilen Müstacel şifreli telgrafname, 23 Şubat 1311 (M. 6 Mart 1896).

sonra bölgeyi terk ettikleri görülmüştür. Bu olaydan sonra Musa Dağı'ndaki bazı Ermeni köylülerin Müslüman köylerine saldırdıkları ve Jandarma ile çatışmaya girdikleri Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne bildirilmiştir.¹⁰⁹

II.1.4. Musa Dağı Ermenileri ile Batıların Teması

1895 yılı Mayısında Süveydiye Limanı'ndan çıkan silahlı kişiler, Kıbrıs Adası'nda bulunan İngiliz Donanması tarafından “tertîp” ve “sevk” edilmişlerdir. Bunlar, Musa Dağ'da bir ayaklanma çıkarıp İngiliz Donanması'nın müdahalesini sağlamak için çalışmaktaydılar.¹¹⁰

1895 yılı Süveydiye limanı, batılı devletlere ait gemilerin uğrak yeri haline gelmişti. Bu gemilerin uğradığı dönemlerde, Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalar, sürtüşmeler yaşanmıştı. Zamanla bu gemilerin Ermenilere cephane ve mühimmat taşıdıkları ortaya çıkmıştı. Bu bölgede yaşayan 6000'e yakın Ermeni nüfus Gregoryen mezhebine bağlıken Fransız, Alman ve İngiliz konsolosları marifetiyle mezhep değiştirmeye başlamışlardı. Batılı Konsoloslukların Ermenilerle temas etmesi farklı şekillerde meydana gelmekteydi. Örneğin 21 Eylül 1895 tarihli bir belgede, “Antakya'daki Fransız Konsolosu'nun eşinin (madaması), Bityas adındaki Ermeni köyüne gittiği ve Antakya'da bulunan eşiyle mektup vasıtasıyla haberleştiği” yazmaktadır. Bityas Ermenileri Katolik mezhebine bağlıydı.¹¹¹ Batılı devletler, mezhep değiştiren Ermenilerle yakın temas kuruyorlardı.

¹⁰⁹ BOA., A.MKT. MHM., No: 650/20-24, Zeytun'da Müşir Edhem Paşa Hazretleri'nden Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne gönderilen şifreli telgrafname Sureti, 24 Şubat 1311 (M. 7 Mart 1896).

¹¹⁰ BOA., Y.PRK.MYD., No: 16/46, 17 Mayıs 1311 (M:30 Mayıs 1895).

¹¹¹ BOA.,A.MKT.MHM., No: 714/37-3, Bab-ı Âli Daire-yi Umur-u Dahiliye'den Sadaret'e, 9 Eylül 1311 (M. 21 Eylül 1895).

26 Mart 1896 tarihinde Beyrut Limanı'ndan İskenderun tarafına bir Fransız kruvazörü gelmiştir. Bölgede karışıklık olduğunu iddia ederek buraya çıkmıştı. Mersin Fransız Konsolosluğu, bu durumu doğrulamıştı.

Süveydiye Nahiyesi'nde ve Keseb köyünde Amerika pasaportu taşıyan bazı ihtilalci Ermeniler bulunmaktaydı.¹¹² Bunlar Amerikan savaş gemileriyle Kıbrıs üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapmaktaydı. İngiliz gemilerinin ziyaretleri sonucunda da Yoğunluk köyünde küçük bir Protestan cemaati oluşmuş ve daha geç bir tarihte kilise açmak için Osmanlı Devleti'nden ruhsat talebinde bulunmuşlardı.¹¹³

II.1.5. Halep Ayaklanması'nda Din Adamlarının Rolü

Bölgedeki ayaklanmalarda Ermeni din adamlarının doğrudan etkisi olduğu hatta ayaklanma organizasyonlarında bizzat buldukları belgelerle ortaya konulmaktadır. Beylan (Belen) Kazası Ermeni Papazı Çarıkyan Kevork tarafından İskenderun'da bulunan Sarkiz Ayvazyan damadı Kegam adındaki bir kişiye gönderilen mektup yakalanarak tercüme edilmiş ve mektup “fesadamiz ve müphem bazı ibaratu muhtevi” bulunmuştur. Halep Valiliği, bir yere kaçmalarını önlemek için Papaz Çarıkyan ve Kegam'ı gözlem altında bulundurmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda evrakın içeriği zararlı bulunmuş ve bozgunculuğa hizmet niyeti içerdiği tespit edilmiştir. Papaz Çarıkyan, Beylan kazasına Katogikosluk tarafından gönderilmiş olduğu ortaya çıkmışsa da hakkında araştırma yapılmasına karar verilmiştir. Bir cemiyetle bağlantıları ve mektubun cemiyet muhaberesi ihtimali

¹¹² BOA., A.MKT.MHM., No: 646/4-2, 30 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 11 Kasım 1895); A.MKT.MHM., No: 646/4-4, 25 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 6 Kasım 1895); A.MKT.MHM., No: 647/21-2, 5 Teşrin-i Sani (M. 17 Kasım 1895); A.MKT.MHM., No: 647/21-1, 8 Teşrin-i Sani (M.20 Kasım 1895).

¹¹³ BOA., DH.İD., 114-1/8-2, 23 Kanun-u Evvel 1326 (M. 5 Ocak 1911).

üzerinde tahkikat derinleştirilmiştir.¹¹⁴ Yakalananlar tevkif edilerek küreğe ve kalebentliğe mahkûm olmuşlardır. Ayrıca Ermeni papazlarının İstanbul'a çağırılması kapsamında Halep'te bulunan beş papazın da gelmesi istenmektedir. Ancak Beylan Papazı Çarıkyan Kevork'un "evrak-ı muzırıra meselesinden dolayı siyaseten mesul" olduğu için İstanbul'a gitmesi uygun görülmemiş¹¹⁵ ve hakkında hiçbir hüküm verilmemesine rağmen sürekli gözlem altında tutulmasına karar verilmiştir.¹¹⁶

Ermeni ihtilalcilerinin haberleşmesini sağladığı mahkemece ispat edilen İskenderun Ermeni Murahhasa¹¹⁷ vekili rahip Nerses Efendi, Halep vilayetinde tutuklanarak hapse atıldı. Daha sonra "afv-ı aliye" mazhar olan rahip Nerses'e İskenderun'da oturmaması nasihat olundu. Kendisi de İskenderun'daki işlerini hallettikten sonra patrikhanece tayin olunacak diğer bir tarafa gitmek üzere İstanbul'a gideceğini beyan etti. Zaptiye Nezareti, İskenderun Kaymakamlığından Nerses'in İskenderun'da bulunduğu sürece gözetim altında tutulmasını ve ikinci bir emre kadar İstanbul'a gitmesinin ertelenmesini istemişti. Nerses'in İstanbul'a gidiş izni 14 Ocak 1897'de çıktı. 15 Ağustos 1897'de yanındaki Ermeni, Ermeni Katolik ve Rum mezhebine mensup 12 tüccar ile Beyrut'a gitti.¹¹⁸

6 Ekim 1897'de Sadaret'ten Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen yazıda, Nerses'in Mersin'e gidip oradan da Beyrut'a gitmek üzere vapura bindiği ve rahibin beraberindeki 20 Ermeni'nin durmaksızın mektup yazarak sandıklara koydukları dile getirilmektedir. Dahiliye Nezareti, Nerses'in Halep veya Beyrut'ta bulunmasının

¹¹⁴ BOA., A.MKT.MHM., No: 695/19-2, 23 Eylül 1310 (M. 5 Ekim 1894); A.MKT.MHM., No: 695/19-1, 25 Eylül 1310 (M. 7 Ekim 1894).

¹¹⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 695/19-4, 23 Mart 1311 (M. 4 Nisan 1895).

¹¹⁶ BOA., A.MKT.MHM., No: 695/19-3, 25 Mart 1311 (M. 6 Nisan 1895).

¹¹⁷ Ermeni Piskoposu.

¹¹⁸ BOA., A.MKT.MHM., No: 697/7- A, Zabtiye Nazareti'nden Sadaret'e gönderilen tezkere, 5 Şaban 1314. (M. 9 Ocak 1897).

uygun olmadığını, “efkar-ı mefsedesini”ni icra edemeyeceği Traplusgarp, Bingazi veya Kastamonu gibi yerlere sürülmesini istemektedir.¹¹⁹

II.2.Musa Dağı Ayaklanması

1895 yılı Ağustos ayında Süveydiye Ermeni köylerinde örgütlenen Hınçak Komitesi üyelerinden biri yakalanınca Müslüman halk galeyana gelmişti. Ermenilerin yaşadığı bölgeye yığılan Müslümanlar, Ermeni Kilisesini kuşatmış ve Ermenilere saldırmaya başlamıştı. Vilayet yetkilileri, bu durumu “meraktan toplanan kalabalık” olarak tanımlamışlardı. Komite üyeleri, Antakya ve civar yerlerden erzak getirirken sürekli Müslümanlarla karşılaşmaktaydılar. Silah ve mühimmat taşıyan Hınçak üyeleri, Müslümanları “beraber hareket etmeye ya da düşmanlığa davet etmekteydi”. Bundan ötürü Müslümanlar bir panik yaşamakta ve bu durum siviller arasındaki zıtlığı harekete geçirmektedir.¹²⁰

Eylül 1895’te Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki gerginlik, Beylan’da Müslümanların Ermenilere saldırmasıyla çatışmaya dönüşmüştür. Antep ve benzeri yerlerde Hınçak komiteleri çalışmalar yapmakta idi ancak Süveydiye Nahiyesi’ndeki komite çok aleni bir şekilde faaliyet göstermekteydi. Çatışmanın sivil halka sirayet etmesi bu nedene bağlanabilir.¹²¹

Hınçak Cemiyeti üyeleri, Musa Dağ’da günden güne çoğalmaktaydı. Musa Dağ’daki Hınçak üyeleri, Antakya’daki Ermeni cemaatiyle gizlice ittifaklar kurmakta ve Süveydiye’deki Nusayrileri de örgütlemeye çalışmaktaydılar.¹²²

¹¹⁹ BOA., A.MKT.MHM., No: 697/7-E, Saderet’ten Adliye ve Mezahib Nazareti’ne gönderilen tezkere, 24 Eylül 1313 (M. 6 Ekim 1897).

¹²⁰ BOA., Y.MTV., No: 125/153-2, 26 Temmuz 1311 (M. 7 Ağustos 1895).

¹²¹ BOA., İ.HUS., No: 1313 Ra-13/110-1, 22 Ağustos 1311 (M. 3 Eylül 1895).

¹²² BOA., A.MKT.MHM., No: 646/5-1, 30 Eylül 1311 (M. 12 Ekim 1895); A.MKT.MHM., No: 646/6, 2 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 14 Ekim 1895).

Halep Vilayeti'ndeki Ermeni milliyetçi oluşumla beraber Nusayri cemaatine de Arap milliyetçi fikirleri taşınmaktaydı. İmparatorluk bünyesindeki farklı etnik yapılar, batı destekli eğitim ve basın aracılığıyla kendi örgütlenmelerini gerçekleştirerek dışsal uluslaşma süreçlerine girmektedirler.

Antakya Kazasına bağlı Süveydiye Nahiyesi Levşiye köyünde Amerikan misyonerlerinin yaptırdığı bir okula sadece Arap Nusayri çocukları alınmaktaydı. Amerikan misyonerlerinin açtığı okulda öğrenci masrafları ve diğer giderler okul tarafından karşılanmaktaydı. Nusayri cemaatinden on kız ve on erkek, öğrenimlerini tamamlamak üzere Amerika'ya götürülmüştür. Halbuki bu gibi okullara Müslüman çocukların gitmesi yasaklanmıştır.

Süveydiye'de açılan okulun müdürü Mister Raç (?) adında Amerikalı bir misyonerdir. Öğretmenler, Cebel-i Lübnanlı Filip, Amerika'ya gönderilerek eğitimlerini tamamlayan, dönüşlerinde de bu okula öğretmen olarak atanan Nusayri İsmail ve Ahmet'tir.

Öğretim programında kullanılan kitaplar, Mezamir-i Davut, Talim el-Mesih ve Rabbani'den ibarettir. Görüldüğü gibi, eğitim programı Müslüman terbiyenin dışında ve Hıristiyanlaştırmaya yöneliktir.

Bu okula hükümet memurlarından ve askerlerden kimse alınmamaktadır. Eğitim gören 20 Nusayri çocuk da "Hıristiyan meyanında" yetiştirilmektedir. Müslüman çocuklarının burada eğitim görmeleri, "diyanet ve terbiye-yi milliyelerini ihlal edeceğinden" bu tür okulların engellenmesi istenmektedir.¹²³

Burada ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Devlet, iç şekillenmelerde ve Sünnilerle sorun olduğunda Nusayri cemaatini Müslüman olarak kabul

¹²³ BOA., Y.MTV., No: 259/28, 8 Nisan 1320 (M. 21 Nisan 1904).

etmemektedir. Ancak böyle dışsal müdahalelerde Müslüman milleti içerisinde değerlendirilmektedir.

Kebusiye köyünde toplanmaya başlayan ihtilalci Ermenilerin, İslam köyelerine hücum hazırlığında buldukları, Rum Hıristiyanlarına karışmaya başladıkları ve Antep'ten gelecek 600 kişinin Musa Dağ ihtilalcilerine katılacağı haberi alındı.¹²⁴

Baronas liderliğinde ayaklanma hazırlıklarını tamamlayan ve silahlanan Ermeniler, Kabaklı İslam köyüne 11 Ekim 1895 Cuma gecesı yatsı namazı sırasında¹²⁵ ve 23 Ekim 1895 tarihinde olmak üzere iki defa hücum etmişler ve bu olaylar sonucunda bazı kadınlar “ıskat-ı cenin” eylemişlerdir.¹²⁶

Dışarıdan gelen Ermenilere, Süveydiye'den uzaklaştırılan bazı yerli Ermeniler de katılarak Musa Dağ'da “müteharrız” bir halde toplandılar. İskenderun ve Lazkiye'de henüz bir çatışma ve yağmagirlik olmadığı, ancak Keseb ve Karaduran Ermeni köyelerinde halkın silahlı bir şekilde köyelerini beklemekte oldukları görülmüştür.¹²⁷

29 Şubat 1896 Cumartesi günü sarı beyaz mavi renklerde bandıralı üç savaş gemisi Süveydiye İskelesine gelip ikisi İskenderun yönüne gitmiş birisi de Süveydiye İskelesi'ne demir atmıştı. Bir pare top atarak içinden bir general, kaptan ve sekiz tayfayla beraber Asi nehrine kadar gelerek etrafi kontrol ettiler. Daha sonra Kebusiye köyü karşısında yirmi dakika bekledikten sonra İskenderun'a doğru hareket ettiler. Orda bir saat bekledikten sonra oradan ayrıldılar. Aynı gün bir Amerikan savaş gemisi limanda altı saat bekleyip ayrıldı. Bu gemiler buradan ayrıldıktan sonra Musa Dağ civarındaki Ermeni köyelerinde bir hareketlilik başladı. Bu köylerde bulunan bazı

¹²⁴ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/15-2, 14 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 26 Ekim 1895).

¹²⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/7-1, 3 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 15 Ekim 1895).

¹²⁶ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/15-2, 14 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 26 Ekim 1895).

¹²⁷ BOA., Y.MTV., No: 132/145, 25 Teşrin-i Sani 1311 (M. 7 Aralık 1895).

kişiler, aralarında bulunan yabancı eşkıyalarla Müslüman köylerine ve askerlere saldırılar düzenlemeye başlamışlardı.¹²⁸ 11 Mart 1896 tarihli bir zabıtnamede, Musa Dağ'ın yerli ve yabancı eşkıya tarafından işgal edildiği, askeri ve mülki erkânın araştırma yapması ve eşkıyanın tutuklanması gerektiğinden söz edilmekteydi.¹²⁹ 6 Mart 1896'da Süveydiye taraflarına gönderilen tahkikat memurlarının yaptığı araştırmalar sonucunda, Musa Dağ'da birkaç Müslüman ve altmış kadar Hıristiyan eşkıyanın bulunduğu bildirilmiştir.¹³⁰ Zeytun'da bulunan Müşir Edhem Paşa, Musa Dağ'ın eşkıyadan kurtarılamamasını, Zeytun ayaklanmasına ve vilayet yönetiminin bu işin çözümünü, Zeytun sorununun çözümünden sonra bırakmasına bağlamaktadır.¹³¹

Zeytun olayları sona erince, Süveydiye'de sayıları az olan ihtilalcilerin çoğaldığı görülmüş, Müslüman köylerine saldırmaya ve Müslüman köylülerin hayvanlarını çalmaya başlamışlardı. “Şakavete mahsus elbise” ile Müslüman köylerinde görülen dört silahlı Ermeni, köylüler tarafından yakalandılar. Yakalananlar Maşraka¹³² köyüne götürülürken üçü firar etti, biri köylülerin ellerinde kaldı. Müslümanların elinde kalan Ermeni'yi kurtarmaya gelen bir grup başarılı olamayınca, arkadaşları karşılığında Abdullah adında bir Müslüman'ı kaçırdılar. Aynı çerçevede İkizköprü köyü civarındaki bölüklerine gitmekte olan askerlere “şakavete mahsus elbiseli” altı Ermeni tarafından ateş edildi. Çıkan çatışmadan sonra Ermeniler kaçtılar. Ermeniler bu defa İkizköprü İslam köyüne saldırmayı planladılar. Bölgedeki askeri kuvvete ek olarak Antakya'da bulunan Harem Redif Taburu da

¹²⁸ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-23; 650/20-24, 24 Şubat 1311 (M. 7 Mart 1896); 650/20-25, 25 Şubat 1311 (M. 8 Mart 1896); 650/20-17, 25 Şubat 1311 (M. 8 Mart 1896); 650/20-15; 650/20-22, 26 Şubat 1311 (M. 9 Mart 1896).

¹²⁹ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-18, 28 Şubat 1311 (M. 11 Mart 1896).

¹³⁰ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-4, 2 Mart 1312 (M. 14 Mart 1896).

¹³¹ Aynı belge.

¹³² Günümüzde Samandağ ilçesine bağlı Mızraklı beldesidir.

bölgeye sevk edildi. Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki çatışmaların yatıştırılması için çalışan Antakya Jandarma Kumandan vekili, ayaklananların asker marifetiyle yakalanmasını, olmazsa “silah kuvvetiyle def’ ve tenkil edilmelerini” emrini verdi. Halep Valisi Raif Bey, 1895 yılının Mayıs ayından beri emniyet ve asayişin bozuk olduğu Süveydiye ve Musa Dağ bölgesinde daha derin tahkikat yaptırıp askeri ve mülki önlemleri artırdı.¹³³

Halep ve Adana’da meydana gelen “iğtişaat”, Haçin, Zeytun, Beylan ve Payas kazalarında yaşayan Ermenilerin birleşerek genel bir isyan çıkarma planlarının bir provası niteliğindedir. Askerlerin müdahalesiyle genel bir isyan gerçekleştirilmedi başarısız olan Hınçak Cemiyeti, bu sefer yönünü Süveydiye, Cısr-i Şuğur ve Ordu nahiyeleri tarafına çevirmiş ve bütün kuvvetlerini buraya vermişlerdi. Hınçaklar buralara yönelince Ermeni halkında genel bir itaatsizlik durumu meydana gelmişti.¹³⁴ Süveydiye ve Musa Dağ civarındaki itaatsizliğin çözülmesi için halkın arasına karışmış ihtilalci Ermenilerin ortaya çıkarılmasıyla mümkün olabileceği, dolayısıyla askeri tedbirlerin artırılması gerektiği konusunda Halep vilayeti yöneticileri, Sadaret’ten yardım talebinde bulunmuştu.¹³⁵

Halep Vilayet mahkemesi Reisi Nedim Efendi Müfreze Kumandanı Ali Bey ve Antakya Kaymakamlığının verdikleri bilgiler doğrultusunda Halep Valiliği’nden Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesi’ne gönderilen telgraflarda, Musa Dağ’da yaşayan Ermenileri isyana teşvik için gelen yabancı eşkıyalardan 13 kişi ve liderleri yerli Asayan Karikyan’ın çatışma olmadan yakalandıkları bildirilmektedir. Halep Valisi Raif Bey, Yoğunluk ve Hıdırbey köylerinin üstüne gidildiğini, silah ve

¹³³ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-21, 23 Şubat 1312 (M. 6 Mart 1896).

¹³⁴ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/23-2, 2 Mart 1312 (M. 14 Mart 1896); 650/23-3, 3 Mart 1312 (M. 15 Mart 1896).

¹³⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-1, 3 Mart 1312 (M. 15 Mart 1896).

cephaneleriyle yakalanan yabancı ihtilalcilerin yabancı devletlere sürüldüğünü belirtmiştir. 20 Nisan 1896'da Hacıhabibli köyünde silahlı beş kişi yakalanır. Bu ihtilalcilerin yakalanmasında Kapuçin Rahibi Baderi Ermeni Murahassı Tatyos, Süveydiye Reji Memuru Mösyö Tozelli'nin yardımları dokunmuştur.¹³⁶

Bir Ermeni muhbir, Ağustos ayının 8. ya da 15. günü, Ermeni komitelerinin kısmen Zeytun'da ve kısmen Süveydiye'de toplanarak, Müslüman halkın yaylaklara gittikten sonra etrafın boş kalmasından yararlanarak Haçin ve Zeytun ihtilalcileriyle birleşip Kilikya'ya hücum edeceklerini, kendi bandıralarını dikeceklerini ihbar etmiştir.¹³⁷ Bu ihbar üzerine Sadaret'ten Halep ve Adana vilayetlerine, hiçbir şekilde bir toplantıya yada benzeri bir şeye imkan verilmemesi konusunda uyarı telgrafları gönderilmiştir.¹³⁸

1892 yılından başlayarak örgütlenen bölgedeki Ermenilerin, Hınçak Örgütü'nün siyasi fikir ve eylemleri doğrultusunda 1895 ve 1896 yıllarında yoğun olarak çıkardıkları ayaklanmalar, 1896 yılı sonlarında azalmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin, Ermenilerin yaşadıkları bölgede yapmayı taahhüt ettiği ıslahatın beklentisi bunda etkili olmuştur. Batılı hükümetlerin baskısı ve gözlemciliği altında yapılması planlanan reformlar¹³⁹, Osmanlı devleti tarafından kabul edilmeyince yeniden ayaklanma girişimleri başladı. Bu dönemde Osmanlı devleti, uluslar arası düzeyde Yunan ve Girit sorunlarıyla uğraşıyordu. Ermeni ihtilalcilerinin bu

¹³⁶ BOA., Y.MTV., No: 139/68, 10 Nisan 1896; Y.MTV., No: 140/5-2, 31 Mart 1312 (M. 12 Nisan 1896); A.MKT.MHM., No: 650/20-19, 1 Nisan 1312 (M. 13 Nisan 1896); A.MKT.MHM., No: 650/20-10, 1 Nisan 1312 (M. 13 Nisan 1896); A.MKT.MHM., No:650/20-20, 2 Nisan 1312 (M. 14 Nisan 1896).

¹³⁷ BOA., A.MKT.MHM., No: 617/7-1, 30 Temmuz 1312 (M. 11 Ağustos 1896); A.MKT.MHM., No: 617/7-2, 31 Temmuz 1312 (M. 12 Ağustos 1896).

¹³⁸ BOA., A.MKT.MHM., No: 617/7-1, 30 Temmuz 1312 (M. 11 Ağustos 1896).

¹³⁹ Bu reformların uygulanması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, (Editör Hasan Celal Güzel), Ankara, 2000, ss. 93-104.

durumdan faydalanacağını düşünerek askeri önlemlere daha çok ağırlık vermeye başladı.¹⁴⁰

1895-96 ayaklanması ile amacına ulaşamayan Musa Dağ Ermeni Komitesi, kısa bir duraklama dönemi yaşadı. Bu dönemde aslında ne Osmanlı yönetimi Ermeni toplumu için reformlar yapabiliirdi ne de uluslar arası açıdan bir önlem alabiliirdi. Dolayısıyla 1897 yılının ilkbaharından itibaren Musa Dağ'da her şey 1896 sonbaharında bırakılan yerden tekrar başladı.

Hınçak Örgütü, yeniden Halep ve Adana sahillerine adamlarını göndermeye başladı. 11 Mart 1897 tarihinde Zeytun'da yakalanan bir mektuptan, Hınçak Örgütü Londra Komitesi tarafından birisi Payas kazasına diğeri Kilise merkezi Sis kasabasına iki kişiyi tahkikat amacıyla gönderdiği anlaşılmıştır.¹⁴¹

Yunan ve Girit sorunlarının Osmanlı devleti nezdinde yarattığı siyasi ve askeri boşluk, batılı devletlerin müdahalesi ile daha da büyümekteydi. Ekonominin yönetimi de büyük ölçüde Avrupalılardan meydana gelen “Duyun-u Umumiye”nin elindeydi.

Batılı devletlerin dikkatini çekmek isteyen Ermeniler, reformların askıya alınmasıyla yeniden ayaklanmaya başlarlar. Halep ve Adana Fevkalade Kumandan Vekili Mirliva Ali Muhsin Paşa, Erkan-ı Harbiye Dairesine gönderdiği telgrafta şöyle demektedir:

“Antakya kazasına tabi Süveydiye [Nahiyesinin] ahvali kesb-i vahamet eylemekde olduğu ve fesad-ı rüesadan on kadar şahsı civar dağlarda tecemmü ederek kurada sakin Ermenileri bir vesile ile bi'l-iğfal refakatlerine almağa çalışmakta oldukları ve Kebusiye karyesindeki Balcızâdeler dahi bunlarla bi'l-ittifak bir fesad çıkarmak arzusunda

¹⁴⁰ BOA., Y.PRK.DH., No: 9/48, 5 Mart 1313 (M. 17 Mart 1897); Y.MTV., No: 153/32-6, 16 Mart 1313 (M. 28 Mart 1897).

¹⁴¹ BOA., Y.PRK.DH., No: 9/48, 5 Mart 1313 (M. 17 Mart 1897).

buldukları ve Nahiye Müdürü ile Liman Reisi ve Duyun-u Umumiye Memuru kendi menafî-i zatiyelerine hizmet etmekde olup men-i fesada dikkat ve ehemmiyet vermemekde oldukları gibi orada bulunan Yafa Taburu zabitan ve efradı erbab-ı fesadı bilmediklerinden vücudlarından istifade edilememesi ba-husus bu günlerde ve Ermeni fesedeleri Girit ve Yunan meselelerinden bi'l-istifade Mart içinde veyahut nisan evvelinde o cihetlerde bir takım hareket-i ihtilaliyeye çalışacakları mevsuken istihbar olduğu ...»¹⁴²

Bu belgeden anlaşıldığı gibi bazı yerel yöneticilerin kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri, askerlerin ihtilalcileri ve bölgeyi tanımaması Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu açmazları göstermektedir. Halkın sorunlarından uzak, sorun çözmeye odaklanmayan, yalnızca kendi kişisel çıkarları için çalışan yöneticilerin bu tutumları, insanları devletten daha da uzaklaştıran etkenler olarak okunabilir.

Musa Dağ'da tekrar toplanmaya başlayan ihtilalci Ermeniler, eylemlerini Halep Vilayeti dışına da taşımak isterler. Süveydiye, sahil tarafında bulunduğu için stratejik bir öneme sahipti. Diğer bölgelerle olan ulaşım ve lojistik destek buradan sağlanıyordu. Bunun farkında olan Halep Vilayeti, Azaz Taburu Binbaşısı Hilmi Efendi'nin bölge kumandanlığına tayinini ister.¹⁴³ Başkitabet Dairesi, herhangi bir ayaklanmaya veya asayiş bozukluğuna meydan verilmemesi ve Süveydiye tarafına hemen bir tabur asker gönderilerek oradaki askeri kuvvetin artırılması konusunda Halep Vilayeti'ne bir yazı gönderir.¹⁴⁴

Askeri önlemlerin artırılmasından sonra Ermenilerin gerçekleştirdikleri isyan hareketlerinde bir durulma meydana gelir. Buna rağmen Ermenilerin yoğun oldukları yerlerde bir takım itaatsizlik hareketleri ortaya çıkmaktaydı. Daha çok propaganda

¹⁴² BOA., A.MKT.MHM., No: 652/25-3, 11 Mart 1313 (M. 23 Mart 1897).

¹⁴³ BOA., A.MKT.MHM., No: 652/25-2, 12 Mart 1313 (M. 24 Mart 1897).

¹⁴⁴ BOA., Y.PRK.BŞK., No: 50/99, 12 Mart 1313 (M. 24 Mart 1897).

niteliğindeki bu hareketler, Ermenilerin yaşadıkları evlere halkı isyana teşvik eden kağıtlar asılması, Ermeni “muteberanının” hareketin içine çekilmesi ve destek vermeyen Ermenilerin taciz edilmesi gibi durumlara bürünmüştür. Yoğunluk köyü sakinlerinden Hovhan Serkis oğlu Bogos adlı kişi, kilise ve evlerin kapılarına hükümet aleyhinde bazı evraklar yapıştırırken yakalanmıştır. Yapıştırılan evraklar halkı “*teheyyüce*” davet eder niteliktedir. Askeri cihetin yaptığı araştırmalarda, halkın ve muhtarın verdikleri bilgilerde, bu kişinin halkı hükümet aleyhinde kışkırttığı ve bazı yerli Ermenileri rahatsız ettiği ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵

Ermeni ihtilalcileri Osmanlı devletine karşı başarı elde edemeyince namluları kendi içlerine çevirmeye ve kendi halkından insanları rahatsız etmeye başladılar. Antakya Jandarma Kumandanı, Süveydiye’deki Hıristiyanları rahatsız eden dört ihtilalciyi tutuklamıştır. Bunun üzerine Süveydiye Hıristiyan halkı ve Antakya Latin papazı kumandana ve padişaha şükran ve sadakatlerini bildirmişlerdir.¹⁴⁶

Yoğunluklu Avedis oğlu Cebre adlı kişi, Hacıhabibli köyünden Aristakis Ketamazi’yi ve Ermeni ihtilalcilerine muhalif Reyan’ı öldürdü. Aynı kişi bu olaydan birkaç gün önce de Vakıf köyü muhtarını ve Osmanlı sadığı Bedirliya adlı kişiyi yaralayarak ölümlerine sebebiyet vermiştir. Cebre’nin sekiz arkadaşı adı geçen köylerin halkını tehdit ve taciz etmeye başlamışlardı. Sözü geçen dokuz kişi asker marifetiyle yakalanmışlardır.¹⁴⁷

Aynı tarihte ihtilalci kişiliğiyle ünlenen Hınçak örgütü üyesi doktor Dikran Enfıyeciyan, Diyarbakır’dan Halep vilayetine gelmişti. İzmir’e gitmek üzere İskenderun kazasına geçip burada bir takım Ermeni ileri gelenleriyle görüşmüş ve 30

¹⁴⁵ BOA., Y.PRK.ASK., No: 136/28, 4 Şubat 1313 (M. 16 Şubat 1898).

¹⁴⁶ BOA., Y.PRK.ASK., No: 144/86, 18 Eylül 1314 (M. 30 Eylül 1898).

¹⁴⁷ BOA., Y.PRK.ASK., No: 146/10-1; Y.PRK.ASK., No: 146/10-2, 19 Teşrin-i Evvel 1314 (M. 31 Ekim1898).

Ekim 1898'de İskenderun'dan hareket eden Lloyd kumpanyasına ait Apollo vapuruna binerek İzmir'e gitmişti. Oradan da imkân bulursa İstanbul'a imkân bulamazsa İskenderiye'ye gideceği anlaşılmıştır. O dönemde ihtilalci Ermeniler ya Kıbrıs'ta ya da Mısır'da toplanmaktaydı.¹⁴⁸

Durgunluk süreci yaşayan Ermeni ihtilalci hareketi umudunu ve yüzünü batıya çevirmişti. Sürekli Kıbrıs'ta toplanan komite üyeleri, Osmanlı devleti içindeki Ermenilerle olan ilişkilerini sürdürmekteydiler.

Süveydiye Nahiyesine bağlı Hıdırbey köyünde Mamuret-ül Azizli, Ermeni milletinden Tatyos, Halep Vilayeti köylerinden Müslüman Abdullah oğlu Abdülcabbar ve Mehmet oğlu Arif adlı üç kişi silahlı bir şekilde yakalanarak Antakya Kumandanı nezdine götürüldü. Yapılan araştırmalarda Türkçe ve Arapça iki mektupla Ermenice yazılmış iki kâğıt, Fransızca harflerinden igreg (?) harfiyle sarı tenekeden yapılmış bir marka bulunmuştu. Tatyos, iki Müslüman'ı kendisinden şüphe duyulmasın diye ücretle tuttuğunu, buraya “fesad” için geldiğini, birkaç gün sonra Kıbrıs'a gidip oradaki ihtilalcilerle Süveydiye'ye döndükten sonra kendilerini Zeytun'a götürmesi için Süveydiyeli bir Ermeni'ye peşinen 18 lira verdiklerini itiraf etmiştir.¹⁴⁹

Devlet, Kıbrıs ve Mısır üzerinden Süveydiye, Mersin, İskenderun gibi sahil kentlerini kullanarak Osmanlı topraklarına giren ihtilalcileri engellemek için askeri önlemleri daha da artırma kararı aldı. Mersin ve Silifke taraflarında Ermeni olmadığından dolayı, alınan önlemler Erzin, İskenderun, Payas ve özellikle

¹⁴⁸ BOA., Y.PRK.ASK., No: 146/10-1; Y.PRK.ASK., No: 146/10-2, 19 Teşrin-i Evvel 1314 (M. 31 Ekim1898).

¹⁴⁹ BOA., Y.MTV., No: 194/83-2, 13 Eylül 1315 (M. 25 Eylül 1899); Y.MTV., No: 194/83-1, 14 Eylül 1315 (M. 26 Eylül 1899).

Süveydiye’de yoğunlaştırılmıştı. Mersin ve Silifke’de ise sadece gözlem ve devriye işine ağırlık verildi.¹⁵⁰

1900 yılı sonları ve 1901 yılı başlarından itibaren ayaklanmacılara ve yardımcılara karşı oldukça sıkı önlemler alınmaya başlanmıştır. Nitekim bu çerçevede, 1 Şubat 1901’de Çağılıkuş adlı ovada olduğu tespit edilen Cebre’yi yakalamaya memur edilen Antakya Jandarma Mülazımı Mustafa Efendi, maiyetindeki müfreze ile bölgeye gitti. Teslim olması için kendisine gönderilen Zabtiye neferi İzzet’in üstüne ateş eden Cebre kaçmaya çalışırken İzzet’in verdiği karşılık sonucu öldü. Bunun üzerine Süveydiye ve civarında yaşayan halk, Cebre’den kurtulduğu için padişaha şükranlarını sundu.¹⁵¹

Ermeniler, tahsilâta giden memurlara münferit olarak da karşı koymaya başlamışlardı. Süveydiye’de bulunan Beşinci Ordu’ya bağlı iki asker tahsil memurlarına refakat için gönderilmiş ve Mehmet adındaki asker, bir Ermeni tarafından kama ile öldürülmüştür. Tabur Kolağası Hüseyin Ağa, olay yerine giderek incelemede bulundu ve olayın failini yakalatarak adli mercilere teslim etti.¹⁵²

Tahsil memurlarına yapılan mukavemetin nedeni, vergi borcunu ödeyemeyen Süveydiye Ermeni ahalisinin sıkıştırılması olarak düşünülebilir. Bu durum, Ermeni Patrikhanesi’nin Maliye Nezareti’ne gönderdiği rapordan anlaşılmaktadır. Raporda, “bazı köy ahalisinin vergileri ödeyecek durumda olmadığı, zengin kişilerin düzenlenen vergilerin tahsili için gayrimenkulları hükümet adına ihale ettiği ve ihalelere dışardan talep geldiği” belirtilmektedir.¹⁵³

¹⁵⁰ BOA., Y.PRK.ASK., No: 164/33, 23 Eylül 1316 (M. 6 Ekim 1900).

¹⁵¹ BOA., Y.PRK.ASK., No: 167/13, 20 Kanun-u Sani 1316 (M. 2 Şubat 1901).

¹⁵² BOA., Y.PRK.ASK., No: 171/20, 18 Haziran 1317 (M. 1 Temmuz 1901).

¹⁵³ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/9, 23 Mart 1318 (M. 5 Nisan 1902).

Muş tarafındaki olay patlak verdikten sonra Süveydiye’de 38. Alay 3. Tabur Binbaşısı Süleyman Bey, deniz araçlarının uğrak yeri olan Asi Nehri’ne gözlem karakolhanesi inşa ettirmiştir. Ayrıca Süveydiye sahilinde kaçak gemilerin yakın geçtiği bir noktaya daha karakol yapılmıştır. Seraskeri Makamından gelen emirle Maraş ve Zeytun taraflarının güvenliği için, Zeytun Nizamiye Taburu’nun mevcudu 1000 kişiye çıkarıldı. Maraş’taki 37. Alayın 1. Taburu da 1000 askere çıkarılmıştır. Bab-ı Âli bu durumu gerekli görmeyip eski mevcudun sürmesini istemişse de olağanüstü bir durumda mevcudun artırılabilmesi vilayetin tasarrufuna bırakılmıştır. Maraş’taki taburun mevcudunun artırılması için gereken 20 lira Maliye Nezaretinden istendiği halde Halep Vilayetine gönderilmemiştir.¹⁵⁴ Ancak 18 Haziran 1904’te Sadaret’ten Maliye Nezaretine gönderilen yazıda bu tahsisatın artırılarak gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁵⁵ Maliye Nezareti, bu tahsisatın muhasebe dengesini bozacağı için karşılığının tedariki gerektiği cevabını vermiştir.¹⁵⁶ Osmanlı maliyesinin zor bir durumda olduğu görünmektedir. Ekonomik bağımsızlığın olmaması Osmanlı devletini her alanda sıkıştırmaktaydı.

1904 yılı Ağustos ayında yeniden cemiyetler kurmaya başlayan Ermeniler, yabancı postalar aracılığıyla yurt dışındaki komitelerle haberleşmeye başladılar. Haberleşmenin yanı sıra örgütsel dokümanlar getirtip Ermenilere dağıtmaktaydılar.

“Antakya ve Süveydiye cihetlerinde Ermeni cemiyet-i fesadiyesi tesisi ile ecanib postaları vasıtasıyla haricdeki komitelerden evrak-ı muzırca celb ve Ermenilere intişar etmek üzere bir takım hareket-ı fesadkaraneye teşebbüs eylediği ve Antakya Mahkeme azasından Mardir ve mumcu Serkis ile Süveydiye’nin [Kebusiye] karye muhtarı Balcı Yusuf ve

¹⁵⁴ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-İ, 27 Mayıs 1320 (M. 9 Haziran 1904); A.MKT.MHM., No: 654/15-H, 2 Haziran 1320 (M. 15 Haziran 1904).

¹⁵⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-K, 5 Haziran 1320 (M. 18 Haziran 1904).

¹⁵⁶ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-A, 21 Temmuz 1320 (M. 3 Ağustos 1904).

biraderi Hesres (?) şimdiki halde zi-medhal oldukları ve İskenderun'da Şerbetçi Avukat nam şahsın dahi evrak-ı muzırrayı ecanib postasından alarak Ermeni erbab-ı fesadına tevzi'e sa'i edenlerden olduğu derdest olunan evrak-ı muzırta münderecatıyla zabt edilen ifadelerden istidlal edildiği Süveydiye cihetine memur Nizamiye Binbaşısıyla olunan muhabereden anlaşılmış ve bu babda mütehadden tahkikat ve tedkikat-ı mukteziyenin icrası ile zi-medhal olanların heman mahkeme-yi aidesine tevдилeri ve Şerbetçi Avukat'ın dahi hanesinin taharrisi hususu Halep Vilayet-i Celilesiyle mahalli kumandanlıklarına yazılmış ve derdest olunan evrak-ı muzırranın derununda takdime müsaracet olunacağı gibi tahkikat-ı vakiadan peyderpey arz-ı malumat edileceği ve saye-yi satvetvaye-yi hazret-i hilafetpenahide tedabir-i müttahize semeresiyle o havalide emniyet ve inzibatın berkemal idüğü maruzdur”¹⁵⁷

Belgeden anlaşıldığı gibi cemiyeti örgütleyenlerin içinde, Ermeni kökenli bir takım resmi görevliler de vardı. Muhtarlardan mahkeme üyelerine kadar her mevkiden kişiler örgütte yer almaktaydı. Bunlar, yurt dışında bulunan komitelerden talimat alıp burada uygulamaya çalışıyorlardı. Ekonomik sıkıntılardan ve çatışmalardan yorgun düşen halk yavaş yavaş bunlardan kopmaktaydı.

1905'in sonlarına doğru Antakya ve Süveydiye Ermenileri arasında gizli bir takım hareketlenmeler yaşanmaktaydı. Bunlar, Mısır ve Cenova'daki Karar Komiteleri tarafından isyana teşvik edilmekteydi. Antakya'daki Almanya Konsolosu Geçici Vekili Mardiros Ağa'nın evinde toplantılar düzenlemekteydiler. Mardiros Ağa'nın bir oğlu Mısır'da bulunmaktaydı. Diğer iki oğlu ise Antakya'da ihtilal ile uğraşmaktaydılar. Bir Ermeni muhbir, bu durumu Halep Vilayeti'ne Ermenice yazılı bir ihbarnameyle iletmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ BOA., Y.PRK.ASK., No: 219/96, Halep ve Adana Fevkalade Kumandanı Vekili Ferik Bekir Sıtkı'dan Başkitabet'e gönderilen şifre, 27 Temmuz 1320 (M. 9 Ağustos 1904).

¹⁵⁸ BOA., İ.DH., No: 1324 -S/29-54, 3 Nisan 1322 (M. 16 Nisan 1906); Y.PRK.ASK., 238/132, 3 Nisan 1322 (M. 16 Nisan 1906).

Osmanlı devleti, bunların önünü alabilmek için ve özellikle İskenderun, Süveydiye sahillerine “eşhas-ı muzırır” ve “eşya-yı memnua” girişini engellemek için hafiye kullanmaya başlar. Diğer önlemler pek işe yaramadığı düşünülmektedir. Zeytun ve diğer bölgelerde kumandanlar kendi paralarıyla hafiyeler istihdam etmektedirler. Ancak kumandanların bireysel çabaları yetmemektedir. Başkitabet makamı, bölgede araştırma yapmak ve istihdam edilecek hafiyelelere verilmek üzere 20 lira tahsis etmiştir.¹⁵⁹

Bütün bu önlemler alınırken beri yanda Müslüman bazı kişiler Ermeni ihtilalcilerine yardım etmekteydi. Antakyalı asker kaçağı Ömer adında bir kişi, bazı Ermenileri Tarsus, Adana ve Halep taraflarına doğru taşıma görevini üstlenmişti. Belgede açık olmasa da büyük bir ihtimalle adı geçen Ömer bunu para kazanmak için yapmıştır.¹⁶⁰

II.3. Zeytun Ayaklanması

Bireysel karşı koyma, iç hesaplaşma ve münferit cinayetlerle süre giden Ermeni ayaklanmaları, bu defa Anadolu'ya yönelir. Osmanlı topraklarının güneyinden başlayarak güneydoğusuna doğru yayılan hareket, genelde devletin zayıf olduğu zaman ve mekânlarda sürüp gitmekteydi. Halep Vilayeti'nin muhtelif yerlerinde başlayan ayaklanma, Muş ve Bitlis tarafına sıçramıştı.

1904 yılı Mayıs ayında Muş civarında öldürülen ihtilalcilerden elde edilen evraklarda Zeytun'da yeni bir ayaklanma çıkaracakları ortaya çıkmıştır. Sadaret, Seraskeri Makamına, Dâhiliye Nezaretine ve Halep Vilayeti'ni askeri önlemleri

¹⁵⁹ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-J, 30 Mayıs 1323 (M. 12 Haziran 1907); A.MKT.MHM., No: 654/15-G, 9 Haziran 1323 (M 22 Haziran 1907)

¹⁶⁰ :BOA., ZB., No: 615/42, 19 Şubat 1323 (M. 3 Mart 1908).

artırma, sürekli “müteyakkız” ve “mütebasır” olmaları konusunda uyarmıştır.¹⁶¹ Bitlis Vilayeti'nin ele geçirdiği “evrak-ı muzırır”da, özellikle Zeytun'da ayaklanma çıkarılacağı bilgisine ulaşılmasına rağmen oralarda durumun sakin olduğu ama gözlemlerin ve önlemlerin sürdürüldüğü Sadaret Makamına yazılmıştır.¹⁶²

4 Ekim 1895'te Zeytun kazasının Alabaş nahiyesine tahsilât için giden jandarma mülazımı Osman Efendi, köylerde hiçbir erkeğin olmadığını fark etti. Bu durumu kadınlara sorduğunda vergi vermeyeceklerini, hayatının tehlikede olduğunu ve buradan hemen gitmesi gerektiği cevabını almıştır. Osman Efendi tehlikenin farkına varınca oradan uzaklaştı. O sırada Zeytun kaymakamının evine ateş edildi. Alabaş nahiyesinin Karakütük mevkiinde 150 silahlı Ermeni toplanmıştı. Çevreden de birçok Ermeni'nin Alabaş'a doğru gittiği görülmüştü. 17 Ekim 1895 Perşembe günü Alabaş hududunda silahlı 60 Ermeni tarafından bir kervanın yolu kesildi. Kervancı tanıdıkları olduğu için 100 kuruş ve bir çifte tüfek almakla yetinmişlerdi.¹⁶³

21 Ekim 1895 tarihinde Andırın'a tayin edilen Zeytun Mal Müdürü'nün eşyasını götürmekte olan Zeytun Jandarmalarından Hacı Abbas, Zeytun ile Andırın arasında Ağıllı mevkiinde Nizamiye Süvarisi elbiseli, başlarında Çerkez kalpağı olan, tamamı Martini Henri tüfekli 13 kişiden oluşan ihtilalci Ermeni grubunun saldırısına uğramıştı. Jandarmanın beylik tüfeğini alacakları sırada Kumarlı Köyü ahalisi tarafından takip edildiklerini anlayan silahlı Ermeniler, kaçarken civardaki hayvanları gasp ederek erkek ve kadın toplam 30 kişiyi yaralamışlardı. Bu olaydan sonra silahlı kişiler ileri gitmeye cesaret edemeyip Zeytun'a dönmüşlerdir.¹⁶⁴

¹⁶¹ BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-D, 25 Mayıs 1320 (M. 7 Haziran 1904); A.MKT.MHM., No: 654/15-B, 26 Mayıs 1320 (M. 8 Haziran 1904).

¹⁶² BOA., A.MKT.MHM., No: 654/15-E, 28 Mayıs 1320 (M. 10 Haziran 1904).

¹⁶³ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/9-4, 8 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 20 Ekim 1895).

¹⁶⁴ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/9-6, 9 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 21 Ekim 1895).

Zabıta jurnallerinden anlaşıldığına göre Antep ve Maraş'tan 16 kadar Ermeni'nin bellerinde Karadağ Revolveri ve ellerinde Başbozuk tüfekleriyle silahlanmış oldukları halde Alabaş Nahiyesi'ne bağlı Kuyukova, Karaağaç ve Mihal Köyleri Ermenilerinden “*erbab-ı mefsedet*” ile beraber Alabaş asilerine katıldıkları görülmüştür. Göksun Ermenilerinden de bu asilere bir hayli katılım olduğu görülmüştür. Bu katılımlarla beraber sayısı çoğalan Ermeni asiler Zeytun'a bağlı Döğerli Köyü'nden 400 hayvanı gasp etmişlerdir. Köy halkının takibi sonucu hayvanları bırakmak zorunda kalan asiler Deredin Kalesi civarında toplanmışlardır.¹⁶⁵

Aynı tarihte (21 Ekim) hafiyeler tarafından Maraş Mutasarrıflığı'na iletilen jurnalde, Ermenilerin Zeytun kışlasına dinamit atacakları ve halkın ayaklanmaya katılması için Maraş'ın her yerinden görülebilecek bir havai fişek atılacağı bildirilmiştir.¹⁶⁶

Alabaş'a gizlice giden Jandarma Piyade Mustafa ve Süleyman asiler tarafından öldürülmüştür. Bu durumun Maraş Jandarma Binbaşılığına bildirilmesi üzerine askeri tedbirlerin artırılması emredilmiştir.¹⁶⁷ 23 Ekim 1895'te Zeytun'dan Maraş'a gelen Alabaşlı Kahya ve otuz beş kişilik bir Ermeni grubu, yolda bir jandarmayı kaçıarak Alabaş'taki “cemiyetgahlarına” götürmüşlerdir. Kendileriyle beraber olacağı sözünü verdirdikten sonra onu salıvermişlerdir. “Cemiyetgahlarında” üç yüz kadar “toplama Ermeni” ve dışardan gelen birkaç kişi daha olduğu saptanmıştır. Bu grubun büyükleri Baron ve arkadaşlarının, “cellat” adıyla anıldığı, başka bir kahyanın liderliğinde bir grup Ermeni'nin daha bulunduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Aynı belge.

¹⁶⁶ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/95, 9 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 21 Ekim 1895).

¹⁶⁷ Aynı belge.

¹⁶⁸ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/15-3, 12 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 24 Ekim 1895).

Hınçak Cemiyeti, Avrupa ve Mısır'dan 5000 kişiden fazla ihtilalci Ermeni'yi Kıbrıs'ta toplamış, komitelerin topladığı para ve silahları alarak bir İngiliz vapuru kiralamışlardı. Bu vapurla İskenderun, Silifke ve Mersin arasındaki boş sahillere Zeytun'a doğru sevk ve hücum ettirilmeleri kararlaştırılmıştır. Komite üyelerinin pek çoğu İngiliz pasaportu taşıyan ve Sis Manastırını ziyaret vesilesiyle gelmiş olan ihtilalci Ermeniler oldukları anlaşılmıştır. Bu 5000 kişiye birçok Amerikalının katılacağı da haber alınmıştır.¹⁶⁹

Osmanlı yönetimi, gerek dışarıdan bölgeye gelen gerekse de bölge halkından ayaklanmalara katılanları yakaladıktan sonra onları yargılayıp cezalandırmaktan ziyade hemen yurt dışına sürmekteydi.

Süveydiye tarafını bir geçiş noktası olarak kullanan ve Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgelere ulaşan ihtilalciler, Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlığı'na bağlı 31. Alay 1. Taburu Kolağası Mehmet Nuri Bey tarafından yakalandılar. Verdikleri ifadede, Süveydiye ve Çokmerzemiş (?)¹⁷⁰ güzergahlarını kullanarak Osmanlı topraklarına girdiklerini, Zeytun ayaklanmasını çıkardıklarını, Kilikya'da da bir ayaklanma çıkaracaklarını dile getirmişlerdi. Bunlar, Osmanlı içinde bir ayaklanma çıkarmak üzere Avrupa'da bulunan liderleri tarafından gönderilmişlerdir. Yakalanan altı ihtilalci, daha sonra batılı konsolosların aracılığıyla Mersin'e getirilmiş ve ardından da "*memalik-i şahanenin haricine*" sürülmüşlerdi.¹⁷¹

Payas ve Çokmerzemiş taraflarında ayaklanma çıkaran, kadın ve erkeklerden oluşan "fesad cemiyeti" kuran ve Payas'ta olan Dergonat adlı rahip hemen Adana vilayeti dahiline alındı. Zeytun Kazasına bağlı Fernes (?) Nahiyesi papazı olan Deli

¹⁶⁹ BOA., Y.PRK.MYD., No:17/46-1, 10 Mart 1312 (M. 22 Mart 1896); 17/46-2, 14 Mart 1312 (M. 26 Mart 1896).

¹⁷⁰ Payas'a bağlı bir sahil köyü.

¹⁷¹ BOA., Y.PRK.ASK., No: 137/61, 11 Nisan 1314 (M. 23 Nisan 1898).

Merhusa adlı kişi İstanbul, Halep ve Adana’da tevkif edilmesine rağmen affedilmişti. Bu kişi salındıktan sonra da Zeytun’da bazı sanıklarla görüşmeler yapmayı sürdürmekteydi. Antep’li Mekkareci Agopcuyan aracılığıyla Kayseri ve Haçin Ermenileriyle görüşmekteydi. Oradaki Hıristiyanların kendisine olan bağlılıklarından dolayı Zeytun’un Fernes nahiyesinde rahat bir şekilde yaşıyordu ve derhal oradan sürülmesi isteniyordu.¹⁷²

Zeytun Kaymakamlığından Bab-ı Ali Sadarat-ı Uzma Mektubi Kalemine gönderilen iki kıta telgrafta, asilerin verecekleri zararı engellemek için gönderilecek askerlerin kanunlar çerçevesinde hareket etmeleri istenmiştir. Ermeni Patrik’i, Zeytun Ermenilerinin ayaklanma fikrinden vazgeçmeleri için Maraş ve Zeytun “merhusa”larına gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Ayaklanma söz konusu olursa devletin gerekli askeri önlemlerin alınmasından geri durmayacağı bildirilmiştir.¹⁷³

Osmanlı yönetimi, ayaklanmaları bastırırken kanunsuz güç kullanmanın önüne geçmek için çabalamış hatta ayaklanmacılara engel olmak için Ermeni Patrikliği’nden bölgedeki Ermenilere nasihat göndermesini de istemiştir.

II.4. Cisir-i Şuğur ve Ordu Nahiyeleri Olayları

Mayıs ve Haziran 1895’te Süveydiye’den karaya çıkan Ermenilerin haberi yayılınca Antakya tarafında Müslüman halk galeyana gelip silahlanmaya başlamıştı. Süveydiye’nin Çevlik ve Çanaklık iskelelerine üç gemi ile çıkan silahlı kişiler, köylere ateş etmişler, bu saldırı sonucunda Müslümanlar da karşı saldırıya geçmişlerdir. Cisir-i Şuğur Kaymakamlığı, Müslümanların geriye çekilmesini ve işin asker tarafından çözülmesini istemekteydi. Ona göre “bu çete”lerin amacı, İslam ile

¹⁷² BOA., Y.PRK.ASK., No: 146/10-1, 19 Teşrin-i Evvel 1314 (M: 31 Ekim 1898).

¹⁷³ BOA., A.MKT.MHM., No: 646/9-3, 10 Teşrin-i Evvel 1311 (M. 22 Ekim 1895).

Hıristiyan halk arasında bir çatışma yaratarak deniz yoluyla yabancı müdahalesini sağlamaktı. Bu yüzden Antakya ve Ordu (Yayladağı) Redif taburlarının hemen bölgeye sevki isteniyordu.¹⁷⁴

Askeri kanadın daha önceki yazışmaları dikkate alınmaması dolayısıyla Hınçak Cemiyeti örgütlenmesi hızla yayılmış, birçok yere sirayet etmiş, Cisir-i Şuğur Nahiyesi ve Keseb köyünde de birer “cemiyet-i fesadiye” kurulmuştu.¹⁷⁵ Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi’nden, Halep Vilayeti’ne gönderilen bir telgrafta daha önce Adana ve Halep vilayetlerinde meydana gelen “iğtişaat”ın, Antakya, Beylan (Belen), Payas ve bu bölgelere yakın yerleşim yerlerindeki Hıristiyan ahalinin Zeytun ve Haçin Ermenileriyle birleşerek gerçekleştirecekleri genel bir isyanın “provası” olduğu yazmaktadır. Bu karışıklığı ve isyan girişimlerini örgütleyen Hınçak Cemiyeti’dir.¹⁷⁶

Hınçak Örgütü, Zeytun sorunundan önce Cisir-i Şuğur ve Ordu taraflarına gönderdiği adamlar aracılığıyla orada yaşayan Hıristiyan halkı isyana tahrik etmiştir. Bir yıldan beri süregelen itaatsizlik durumu daha da kötüye gittiğinden bölgeye bir tabur askerin daha sevk edilmesi gerekli görülmüştür. Orada bulunan üç tabura ek olarak gönderilecek yeni tabura kumanda edecek komutanların tayini için Halep Vilayeti ve 5. Ordu Kumandanlığı görevlendirilmiştir.

Görevi gereği Zeytun’da bulunan Edhem Paşa, Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi’ne, bölgedeki durumun “hüsn-ü neticeye iktiran ettirilmesi için” gerekli yerlere emir verilmesinin uygun olacağını bildiren bir telgraf göndermiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ BOA., Y.MTV., No: 121/67-B, 21 Mayıs 1311 (M. 2 Haziran 1895).

¹⁷⁵ BOA., İ.HUS., No: 1313 R-21/12-1, 29 Eylül 1311 (M. 11 Ekim 1895).

¹⁷⁶ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/23-2, 2 Mart 1312 (M. 14 Mart 1896).

¹⁷⁷ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/23-3, 3 Mart 1312 (M. 15 Mart 1896).

Ordu Nahiyesine bağlı Keseb köyünden beş saat mesafede olan Şamracık köyünde saklanan iki kişi silah ve cephaneleriyle yakalandı. On altı el humbarası ve dört lağım humbarasıyla yakalanan kişiler Antakya'ya gönderildi. Halep ve Adana Fevkalade Kumandanı Müşir Edhem Paşa, Şamracık köyü İşlam halkının bu kişilere yardım etmesini “çok çirkin bir şey” olarak değerlendirmiş ve bu durumun en sert bir şekilde cezalandırılacağını dile getirmişti.¹⁷⁸ Sadaret'ten Halep Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda meselenin “dağdağasızca” ve bulunduğu dairenin dışına çıkarılmadan çözülmesi tavsiye olunmaktadır.¹⁷⁹

II.5. Keseb Olayları

Süveydiye Nahiyesi sahiline yakın Keseb köyünde, çoğunluğu Ermeni (Gregoryen), bir miktarı Ermeni Katoliği ve Ermeni Protestanı olan köylüler, civarda bulunan İşlam ahalisinin ve redif askerlerinin tehdidi altında bulduklarını dilekçe niteliğinde mektuplarla Lazkiye Fransız Konsolosluğuna bildirmişlerdir. Lazkiye konsolosluğu da durumu Beyrut General Konsolosluğu'na bildirmiştir.

Keseb köyünde Amerika pasaportu taşıyan 12 silahlı kişi bulunmaktaydı. Bunların ihtilalci fikirlere sahip olduğu ve civar dağlarda dolaştıkları Amerika konsolosluğu tarafından bilinmekteydi. Konsolosluk, bunların dağılmaması halinde Amerika tarafından korunmayacaklarını söylemiştir.¹⁸⁰ Keseb köyüne yakın yerleşim yerlerinde yaşayan çoğunluğu Türkmen ve Nusayri halka saldırı girişimleri olmuştur.¹⁸¹ Aslında bu olaydan 10 ay öncesinde bu hareketin hazırlıklarının başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Halep Vilayetinden Yıldız Sarayı Başkitabet

¹⁷⁸ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-11, 8 Nisan 1312 (M. 20 Nisan 1896).

¹⁷⁹ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/23-1, 7 Mart 1312 (M. 19 Mart 1896).

¹⁸⁰ BOA., A.MKT.MHM., No: 647/21-1, 8 Teşrin-i Sani 1311 (M. 20 Kasım 1895).

¹⁸¹ BOA., A.MKT.MHM., No: 647/21-2, 5 Teşrin-i Sani 1311 (M. 17 Kasım 1895).

Dairesi'ne gönderilen “fevkalade müstaceldir” ibareli şifrede, Keseb köyünde saklanan silahlı dört Ermeni'nin köy halkını silahlandırıp “ifsada” yönelttikleri haber verilmektedir. Ele geçirilen muhabere evraklarında “tasavvurat-ı muzırray-ı müstakbeleleri” (gelecekteki zararlı hayalleri) anlaşılan silahlı Ermeniler isyan girişimleri için halkı tahrik etmekteydiler.¹⁸²

Halep Vilayetinden Sadaret'e gönderilen bir başka yazıda, 30 ve 31 Mart 1312 (11-12 Nisan 1896) tarihinde 13 yabancı ve 43 yerli eşkıyanın yakalanıp adli mercilere havale edildiğinden bahsetmekteydi. Bunlara liderlik yapan kişi yerli bir Ermeni olup Süveydiye Nahiyesi'ne bağlı Kebusiye köyünde ikamet eden Karikyan Asayan'dı.¹⁸³ 14 Nisan 1896'da Keseb köyünde saklanmış olan dört yabancı ihtilalci yakalandı. Elde edilen haberleşme evrakında halkı isyana teşvik edici ifadeler bulunmuştu.¹⁸⁴ Kebusiyeli Karikyan ve arkadaşlarının yakalanmasından sonra Ermeni köylerinde yapılan aramalarda, yabancılardan 13 ve yerlilerden 43 olmak üzere toplam 56 kişi yakalanmıştı. Bunlar adliyeye teslim edilerek sorgulandıktan sonra halkı isyana teşvik maddesinden yargılanmışlardı.¹⁸⁵

Halep Vilayeti dahilinde ortaya çıkan Ermeni ayaklanmaları, Hınçak Komitesi'nin örgütlülüğü sonucunda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devletinden kopan diğer Hıristiyan azınlıkların yol göstericiliğinde, Anadolu tarafında kalan azınlıklar da kendi ulus tanımlarını yaparak bu yönde mücadele etmeye başlamışlardır. Uluslaşma sürecinde yaşanan bu süreçler egemen ve bağlı unsurların savaşımasına kadar varmıştır. Osmanlı Ermenileri, Avrupa'da eğitim almış olmaları nedeniyle sosyalist bir program doğrultusunda örgütlenmişlerdir. Osmanlı'nın ekonomik ve

¹⁸² BOA., Y.MTV., No: 140/5-1, 2 Şaban 1312 (M. 29 Ocak 1895).

¹⁸³ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-32, 12 Zilkade 1313 (M. 25 Nisan 1896).

¹⁸⁴ BOA., Y.MTV., No: 140/5-1, 2 Nisan 1312 (M. 14 Nisan 1896).

¹⁸⁵ BOA., A.MKT.MHM., No: 650/20-32, 13 Nisan 1312 (M. 25 Nisan 1896).

sınıfsal yapısından dolayı bunun çok mümkün olmadığı ortaya çıkmış ve milliyetçi bir renge bürünmüştür. Yer yer siviller arası çatışmaya dönen bu sivil itaatsizlik hareketleri, uzun süren bir ayaklanmaya dönüşmüştür.

Halep Vilayeti, Akdeniz’de kıyısı olması hasebiyle bu ayaklanmanın başlangıç noktası ve lojistik merkezi olmuştur. Anadolu’da meydana gelen Ermeni olaylarının başlangıç noktası da Halep’e bağlı Süveydiye, İskenderun gibi kıyı bölgeleri olmuştur.

II.6. İttihat ve Terakki’nin İktidara Gelmesinden Sonra Ortaya Çıkan

Ayaklanmalar

1909 yılının ortalarında Antakya ve Maraş’ta çıkan ayaklanma, Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalara dönüştü. Çıkan olaylardan sonra İskenderun, Maraş ve Antakya’da Divan-ı Harb-i Örfi kurulması kararlaştırılmıştı. Ancak Osmanlı devletinin birçok tarafında karışıklık olduğu için bu bölgelerde kurulan Divan-ı Harb heyeti gecikmeli gelebilmişti. Antakya ve Maraş’ta birçok kişi tutuklandı ve Divan-ı Harb kurulana kadar gözaltında tutuldular. Bunların bırakılması durumunda, zaten kötü olan emniyet ve asayişin daha da bozulacağından endişe edilmişti. Divan-ı Harb’de bazı Müslümanlar da yargılanmıştı. Maraş ve Antakya’da kurulan Divan-ı Harb’in yanında İskenderun, Beylan ve Keseb’de “tahkikat heyeti” kurulmuştu.¹⁸⁶

2 Ocak 1910’da Zeytun’da Martini tüfeği üreten ve hükümet dairesi kapısında silahlı gösteri yapan 21 kişi yakalandı. Bu kişiler Osmanlı devletine karşı silahlı isyan ve memur ailelerine suikast düzenlemekten tutuklanmışlardı.¹⁸⁷ Çarşı pazarda

¹⁸⁶ BOA., DH.MUİ., No: 2-1/11-14, 2-1/11-17, 2 Haziran 1325 (M. 15 Haziran 1909).

¹⁸⁷ BOA., DH.MUİ., No: 2-6/8-28, 2-6/8-23 ve 24, 20 Kanun-u Evvel 1325 (M. 2 Ocak 1910).

silahlı bir şekilde gezen ihtilalciler, “mülkiye kaymakamı” ve memur ailelerine rahatsızlık vermektedir.¹⁸⁸

Zeytun iğtişaatında resmi ve ruhani sıfatına muhalif hareketlerde bulunan rahip Ağarşak, bağlı bulunduğu Sis Katogikosluğu'na bildirildi. 12 Şubat 1910'da Maraş'ta kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanan rahip Ağarşak hakkında Zeytun dışında bir yerde ikamet ettirilmesi kararı alındı. Zeytun'da ruhani işleri yürütecek başka bir din adamı olup olmadığı konusunda kaymakamlıktan bilgi istendi. Zeytun'da başka papaz olduğu bildirilince rahip Ağarşak Zeytun'dan uzaklaştırıldı.¹⁸⁹ Görüldüğü gibi Osmanlı devleti tebaasının dini işlerini çok önemsemektedir. Olağanüstü durumlarda bile bu durumun kesintiye uğramaması için çaba harcanmaktaydı.

1912 yılının sonlarına doğru Haçin ve Zeytun kazalarında Müslüman halk silahlanmaya başlamıştı. Bu durum “anasır-ı gayr-ı müslime”de endişe yaratmıştı. 2 Aralık 1912 tarihli bir belgede “Böyle nazik bir zamanda” daha dikkatli olunması gerektiği ve esasen Maraş ve Zeytun'da Ermeni eşkıyanın Müslümanlara saldırdığı dile getirilmekteydi. Belgenin devamında ise Ermenilerle Müslümanlar arasında sorun olmadığı, Göksun ve Elbistan'a zahire almaya giden Ermenilerin Müslüman evlerinde, Zeytun'a giden Müslümanların da Ermeni evlerinde kaldığından söz edilmektedir. Devletin, Halep Vilayetine bağlı ve özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde “inzibatiyye” tedbirlerini yoğunlaştırması sonucu halkta bir tedirginlik meydana gelmekteydi.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Aynı belge 13.

¹⁸⁹ BOA., DH.MUİ., No: 2-6/8-11, 2-6/8-14, 2-6/8-26, 2-6/8-31, 20 Kanun-u Evvel 1325 (M. 2 Ocak 1910).

¹⁹⁰ BOA., HR.SYS., No: 2799/39, 20 Teşrin-i Evvel 1328 (M. 2 Aralık 1912).

9 Aralık 1912'de Antep'te askerlerin halka saldıracağı kuşkusuyla bir hareketlilik meydana geldi. Ermeni kadınlar eşyalarını Kilise Mahallesi'ne toplamaya başladılar. Yerel yöneticiler bu durumu yalanladılar. "Askerlerin bayram sebebiyle boru çaldıkları, halkın bundan korktuğu için galeyana geldiği" şeklinde açıklamada bulundular. Meydana gelen karışıklıktan dolayı Antep güvenlik birimleri bir inceleme başlatmıştı. Yapılan inceleme ve araştırmada "evrak-ı muzırır" yakalandı. Antep'te bulunan bazı konsoloslar, Ermeni kadınların eşyalarını kiliseye toplamalarını "hadise" olarak adlandırıp devletlerine bildirmişlerdi.¹⁹¹

Paris'te yayınlanan "Por la Popol Duriyan" (?) adlı bir yazıda Osmanlı Devleti aleyhinde ifadeler bulunduğu Paris Sefaretinden İstanbul'a bildirilmiştir. Osmanlı Ermenilerinin yapacakları faaliyetlerden de söz edilmiştir. Bunun üzerine Ermenilerin yaşadığı bölgelerde emniyet ve asayişin sağlanması için her zamankinden daha fazla önem verilmesi gerektiği dile getirilmiştir.¹⁹²

Aynı tarihlerde Ermeni Sorununa müdahil olan Rusya, İtalya ve Almanya, Osmanlı Devleti'ndeki konsolosları aracılığıyla Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla karışacaklarının sinyallerini vermeye başlamışlardı. Rus, Alman ve İtalyan Konsoloslar, Ermenilerin yaşadıkları bölgelere giderek Ermeni Murahhasalarla görüşmüşler ve onları kışkırtmışlardır. Böylece İskenderun ve Mersin limanlarında bulunan savaş gemilerinden asker çıkararak karışıklık olan bölgeleri işgal etme tehdidinde bulunmuşlardı.¹⁹³

İskenderiye Ermeni tüccarından Aşıkyan, İzmir'de telgrafçı olup askere alınan, sonra esir düşerek Yunanistan'a götürülen Armenak ve Karaburun İstihkamında bulunan zabıt veya doktorlardan toplam üç kişi Pire'de bir milyon fişek ve üç bin

¹⁹¹ BOA., HR.SYS., No: 26 Teşrin-i Sani 1328 (M. 9 Aralık 1912).

¹⁹² BOA., HR.SYS., No: 84/45, 10 Mart 1329 (M. 23 Mart 1913).

¹⁹³ BOA., HR.SYS., No: 84/51, 8 Nisan 1329 (M. 21 Nisan 1913).

tüfek satın alarak İskenderun'a çıkmaya çalışmışlardı. Kayık ve hamal bulmak amacıyla İskenderun'a çıkan bu üç kişiden Aşıkyan, pasaport sorunu yüzünden tutuklanmıştı. 40-50 lira rüşvet vererek firar etmiş ve Pire'ye gitmişti.¹⁹⁴

İskenderun bölgesindeki Ermeni komitesi faaliyet halinde ve silah sevkiyatı için fırsat kollamaktaydı. Bölgedeki bütün Ermeni köylerinin gözetim altına tutulması istenmekteydi.¹⁹⁵ Osmanlı devleti, içinde bulunduğu zorluklardan ötürü sahillerini denetleyememekteydi. Antakya, İskenderun ve Cısr-i Şuğur kazaları üzerinden silah kaçakçılığı yapılmakta ve asker kaçakları yabancı vapurlarla yurt dışına götürülmekteydi.¹⁹⁶

4 Nisan 1914 tarihinde Antakya civarında 9 kişilik bir çete ile bir müfreze asker arasında çatışma çıktı. Beş saat süren çatışmada 9 eşkıya ve nefer asker ölmüştü.¹⁹⁷

Sonuç olarak, batıda Balkan Savaşları ile yoğun olarak uğraşan Osmanlı Devleti, Halep bölgesinde de 1895'ten itibaren devam edip giden çatışmalarla, bu dönemde de boğuşmak zorunda kalmıştır. Bütün dünyanın birbirine girdiği I. Dünya Savaşı'nda ise Osmanlı Devleti, aynı anda birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bu durum, kendi sınırları içinde, kendi tebaası olan Ermeni ayaklanmalarını Osmanlı için daha ölümcül bir hale getirmiştir.

II.7. Lojistik Bir Merkez Olarak Kıbrıs Adası'nın Ayaklanmadaki Yeri

Halep Vilayeti'nde ortaya çıkan Ermeni ayaklanmalarında en önemli lojistik destek ve geçiş noktalarını Mısır, Kıbrıs gibi Akdeniz'de sahili olan bölgeler oluşturmaktaydı. Halep sahillerinin denetimsiz olması ve batılı devletlerin

¹⁹⁴ BOA., DH.EUM.EMN., No: 40/17-1, 1 Kanun-u Evvel 1329 (M. 14 Aralık 1913).

¹⁹⁵ Aynı belge, 2 ve 3.

¹⁹⁶ Aynı belge, 6.

¹⁹⁷ BOA., DH.EUM.EMN., No: 68/22-8, 22 Mart 1330 (M. 4 Nisan 1914).

Akdeniz’de kuvvet bulundurması dolayısıyla buralardan Osmanlı topraklarına giriş çıkış kolaylıkla sağlanmaktaydı.

Ermeni ayaklanmalarının başladığı tarihten itibaren gerek batılı güçlerin deniz kuvvetleri gerek Ermeni ihtilalciler, Kıbrıs adasında konuşlanmaktaydı. Kıbrıs, İngiliz denetimine geçtikten sonra Osmanlı topraklarına müdahalede bir üs olarak kullanılmaktaydı.

Kıbrıs adasında bulunan İngiliz Donanması tarafından “tertip” ve “sevk” edilen ihtilalci Ermeniler, Mayıs 1895’te Halep’e bağlı Süveydiye Limanından Osmanlı topraklarına girmişlerdir. Amaçları, Musa Dağ’da bir ayaklanma çıkararak İngiliz Donanmasının Osmanlı Devleti’ne müdahalesini sağlamaktır.¹⁹⁸

Berlin Antlaşması kapsamında uygulanması öngörülen ıslahatın yapılmaması durumunda ihtilalci Ermenilerin Kıbrıs üzerinden Osmanlı topraklarına girecekleri, yerel yönetim tarafından merkeze yazılmıştır.¹⁹⁹ Nitekim Halep ayaklanmaları, Kıbrıs’ta toplanan ihtilalciler tarafından örgütlenmiş ve gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Anadolu’da meydana gelen ayaklanmalara da Kıbrıs üzerinden Osmanlı egemenliğindeki Akdeniz sahilleri kullanılarak insan ve silah desteği sağlanmıştır.

Kıbrıs adasındaki durumu araştırmakla görevli bir hafiyenin verdiği raporda bu durum açıkça görülmektedir. Bu rapora göre Kıbrıs’ta toplanan cemiyetler şunlardır;

Limasol: 60 yerli (Kıbrıslı) ve 140 kadar Osmanlı Ermenisi bulunuyordu. “Gürültücü” anlamına gelen Hınçak ve “mecburi” (?) anlamına gelen Abdak (Tokal/Tukal) adlı cemiyetlere üye idiler. Bu iki cemiyetin buradaki lideri kuyumcu olup paraları bu kişi dağıtıyordu. Cemiyet lideri Hospiyan, Londra ile haberleşmekteydi.

¹⁹⁸ BOA., Y.PRK.MYD., No: 16/46, 18 Mayıs 1311 (M. 30 Mayıs 1895).

¹⁹⁹ BOA., Y.A.RES., No: 85/47, 3 Mart 1313, (M.15 Mart 1897).

Larnaka: 160 kadar Osmanlı Ermenisi vardır. Bayrak anlamına gelen Troşak cemiyetine üye bu İhtilalci Ermeniler'in. liderleri Antepli Agop Bergiryan (Bergeryan)'dır. Haberleşmelerini Londra ile ve her zaman şifreli yapmaktaydılar. Antepli Agop, İstanbul ve İskenderun'a şifreli mektuplar yazmaktaydı. Buradaki Ermenilerin çoğu Urfalıydı.

Lefkoşa: Burada 300 yerli ve 400 Osmanlı Ermenisi vardır. Çoğunluğu Urfa, Diyarbakır, Antepli, birkaçı da İskenderunluydu. İskenderunlu Ermenilerden Avukatzaade de orada bulunmaktaydı. Aralarında Zeytunlulardan birkaç kişi vardır. Halepli terzi küçük Ovhanes ve Halep'te bulunmuş olan Antepli Samuel fişek ve dinamit üretimiyle meşguldüler. Vapurlarla haberleşen, gazeteler dağıtan, adaya sık gidip gelen Dirancar adında önemli bir adam vardı, paraları bu toplamaktaydı.

Selene: Osmanlı Ermenisi 120 kişi vardır. Selene'deki Büyük Ermeni Manastırında silah eğitimi yapmaktaydılar. Zeytun'un "esliha memuru" (silahlardan sorumlu memur) Esrob, burada bulunuyordu ve ihtilalcilerin silah eğitimini kendisi vermekteydi.

Mağusa: Birkaç yerliden başka 60 kadar Osmanlı Ermenisi vardı. Bunların ve Kıbrıs'ta toplanan bütün Ermenilerin lideri Sivaslı Can yahut Diran idi. Londra'da eğitim görmüştü.

Fraskuya (?): 70-80 kadar Harputlu ve Sivaslı Ermeni vardı. Bazı köylerde yirmişer otuzar Ermeni bulunmaktaydı. İskenderunlu kunduracı Krikor da bunlarla beraberdi. Kıbrıs'ta toplam 1500 örgüt mensubu Ermeni vardı.

Adadaki cemiyet liderleri, Fransız, İngiliz vapurlarının kahvecileri aracılığıyla Osmanlı iskelelerine mektuplar gönderiyorlardı. İskenderun Ermeni Metranı da bu haberleşmeye aracılık etmekteydi. Bunların Süveydiye'de 120 adamları vardı. Bütün

bunların düşünceleri Kilikya sorunudur. Süveydiye dağlarında buluşup orada büyük ve önemli bir ayaklanma çıkarmak istiyorlardı.²⁰⁰

Bu belgenin gösterdiği gibi, Halep Vilayeti'nin Süveydiye ve İskenderun sahilleri açık ve denetimden uzaktır. Silah kaçakçılığı, örgüt üyelerinin giriş çıkışları, asker kaçaklarının yurt dışına kaçırılmaları hep bu bölgelerden yapılmıştır. Buralarda denetim ve askeri önlemler arttırıldığı zaman Mersin limanı da aynı amaçlarla kullanılmıştır.²⁰¹ Mısır ve Kıbrıs'ın, Fransa ve İngiltere tarafından işgal edilmeleriyle beraber Akdeniz, batılı emperyalistlerin Osmanlı Devleti topraklarına rahat müdahale edebildikleri önemli bir jeo-stratejik deniz olma özelliğini taşımıştır.

II.8. Ermenilerin İç Hesaplaşmaları

Osmanlı devletinin modernleşme-batılılaşma sürecinde ortaya çıkan yeni örgütlülükler çeşitlenip çoğalmıştır. Önce gayrimüslimlerin sonra Jön Türklerin örgütlenip siyasi ve sosyal sürece müdahale etmeleri, Osmanlı'nın geleneksel düzenini sarsmaya başlamıştır. Önce hayır cemiyetleri şeklinde ortaya çıkan Ermeni örgütlenmeleri, siyasi iklimle bağlantılı olarak dönüşüme uğramıştır.

1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar illegal örgütlenen üç Ermeni siyasi partisi vardı. Devrimle beraber yasal bir statü kazanan ve çoğalan Ermeni partileri, geçmişten gelen sorunları bu dönemde politik boyuta taşımışlardı.

Osmanlı devletinin geleceği ile ilgili politika üretilmesinde İttihat ve Terakki ile ittifak kuran Taşnaksütyun Örgütü, Hınçaklarla sürekli bir görüş ayrılığı ve

²⁰⁰ BOA., Y.PRK.BŞK., No: 68/76, 1320 (M. 1904), Belgede tarih olarak sadece yıl yazılmıştır.

²⁰¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özlem Karsandık, "19. Yüzyılın Sonlarında Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Bir Geçiş Noktası Olarak Mersin Limanı", *Tarih İçinde Mersin Kolokyum II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2005, ss. 115-118.

çatışma yaşamıştır. Hınçaklar ise Prens Sabahattin'in "adem-i merkeziyet ve şahsi teşebbüs" gibi kısmen daha liberal görüşlerini savunmaktaydı.²⁰²

Osmanlı tebaası Protestan Cemaatinden ve Halep Vilayeti Süveydiye Nahiyesine bağlı Yoğunluk köyü Protestan Cemaati ruhani reisi olduğu halde, 1895 yılında oralardaki Ermeni halkını örgütleyip ayaklanmaya teşvik için gelmiş olan Hınçak Örgütüne mensup Ermenilerin çalışmalarına onay vermeyen, dahası karşı çıkan İstefa Yarbuzlıyan, ölüm tehditleri sonucu dört yaşındaki kızını alıp Amerika'ya göç etti. Amerika'da da onu rahat bırakmayan örgüt mensupları, evine baskın yapmışlardı. Baskın sırasında evde olmadığı için kızını sorgulamışlar ve ona zarar vermişlerdi. Daha sonra polis tarafından gözaltına alınan İstefa, sorgulamasında, Yoğunluk'taki evini basan örgüt mensuplarının da bulunduğunu ifade etmişti. Osmanlı Devleti Washington Büyükelçiliği aracılığıyla padişaha gönderdiği mektupta bunları ayrıntılarıyla anlatmış ve bu konuda acil yardım istemişti.²⁰³

Ermeni örgütlenmesinin ilk aşamasında ortaya çıkan bu durumlar daha sonra politik-ideolojik tartışmalarda ayrıntılı bir şekilde sürmüştür.

²⁰² Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, (Çev. Ludmilla Danisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yayıncılık, 2005, İstanbul.

²⁰³ BOA., Y.MTV., No: 213/90, 22 Mart 1317 (M. 4 Nisan 1901).

SONUÇ

19. Yüzyılda Osmanlı topraklarında ortaya çıkan milliyetçi ayaklanmalar, toprak kaybına neden olmuştı. Batı coğrafyası, imparatorluktan koparken, doğu tarafı da milliyetçi örgütlenmelere sahne oluyordu. Gayrimüslim unsurlar, batılı güçlerin etkisiyle, milliyetçi bir bilinç geliştirmişlerdir. Batının önde gelen devletleri, Osmanlı topraklarında yaşayan ve kendileriyle dinsel yakınlık hissettikleri etnik grupları koruma altına almak ve Osmanlı'dan koparmak için büyük uğraşlar verdiler.

Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek için silahlı eylem yöntemini benimseyen Ermeni ihtilalciler, Doğu Anadolu'nun yanı sıra Halep Vilayeti'nde de ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalarda, batılı devletler Ermenilere her türlü maddi ve siyasi destek vermişlerdir. Berlin Antlaşması ile uluslar arası bir boyut kazanan Ermeni sorunu, Osmanlı için en sancılı sorun olmuştur. Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıl'da ekonomik ve siyasi yönden ciddi bir zorluğun içindeydi. Hem içeride hem dışarıda birçok sorunla uğraşırken ekonomisi iflas etmişti. Böyle bir tablo batının daha rahat müdahale etmesini sağlıyordu.

Batılı devletlerin yardımı ve Kilise'nin etkisiyle uluslaşma sürecine giren Ermeniler, Mısır ve Kıbrıs'ta toplanarak Osmanlı topraklarına giriyordu. Kıbrıs adası, bu anlamda Halep ayaklanmaları için önemli bir stratejik-lojistik üs konumundaydı. Halep sahilleri, Anadolu'ya açılan bir kapı olma özelliğine sahipti. Zaman zaman, Halep Vilayeti'nde yaşayan Ermenileri örgütlemek yada Anadolu'da ortaya çıkan ayaklanmalara destek sağlamak için en çok kullanılan yol bu sahillerdi.

Halep'te ilk Ermeni örgütlenmesi 1892 yılında Süveydiye Nahiyesi'nde olmuştur. Hınçak Cemiyeti, yurt dışında okuyan gençlerin geri dönmesiyle beraber Musa Dağ'daki Ermeni köylerinde çeşitli çalışmalar yapmaya başlamıştı. Avrupa'da

eğitim gören Ermeniler, Avrupa'nın siyasi ve düşünsel atmosferinden doğal olarak etkilenmişlerdi. 19. Yüzyıl'da Avrupa için bile yeni sayılabilecek sosyalizm, anarşizm, nihilizm gibi düşünceleri Osmanlı topraklarına taşımişlardı. Bu düşünceler doğrultusunda örgütlenmeye başlayan Ermeni komiteleri, daha sonra milliyetçiliğe kaymişlardır. Bunun en önemli nedeni, pre-kapitalist bir ekonomiye ve üretim sistemine sahip olan Osmanlı Devleti'ndeki sosyal tabakalaşma/sınıflaşma, böyle ideolojiler için uygun olmamasıydı. Kitleleri mobilize etme noktasında, dinsel ve milliyetçi duygular da daha etkiliydi.

Halep Vilayeti Ermeni ayaklanmalarının başlangıcında İngiltere, Fransa ve Amerika gibi devletler etkin bir yere sahiptiler. Almanya ise sürece daha sonra katılmıştır. İngiltere'nin askeri desteğinin yanı sıra okul ama, dinsel propaganda gibi çalışmaları göze çarpmaktadır. Fransa'nın askeri destek sağlama, gazete basımına yardım etme ve "Katolikleştirme" abaları vardı. Amerika ise ihtilalcilere pasaport sağlamanın yanı sıra bölgede bazı okullar açmaktaydı. Bu sürece daha sonra dahil olan Almanya ise Antakya Geçici Konsolosluğu aracılığıyla Ermeni örgütlerinin toplanmasına yardım ediyordu.

Amerika'nın açtığı okulda Nusayri Arap ocuklarına Hıristiyanlık eğitimi verilmekteydi. Bu durum, Nusayrilerin "Hıristiyan meyanında" yetiştirilip muhalif kesimlere eklemlendiği düşüncesini güçlendirmektedir. Çünkü Ermeniler, Halep Vilayeti'nde nüfus bakımından azınlıktaydılar. Bölgedeki diğer dinsel ve etnik gruplar, Ermeni uyanışıyla beraber milliyetçi düşüncelere yönelmişlerdir.

Ermeni bağımsızlık mücadelesinde en önemli yol göstericiler, Balkan uluslarının imparatorluktan kopmasıydı. Avrupa devletleri, coğrafi olarak kendilerine yakın olan bu uluslara her türlü maddi/lojistik yardımı ve siyasi desteği sağlamıştı.

Belli bir dönem boyunca Ermenilere de böyle yardımlar yapıldı. Daha sonra Avrupa'dan umudunu kesen Ermeniler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yaklaştılar. Bu yakınlaşma döneminde Halep'teki Ermeni olayları bir durgunluk dönemi yaşamıştır. İttihat ve Terakki ile Ermeni örgütleri, imparatorluğun geleceğiyle ilgili tavırları ve eylem biçimleri yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bu süreçten sonra da hem Halep'te hem de diğer coğrafyalarda Ermeni ayaklanmaları sürmüştür. Bütün bu ayaklanmaların sonucunda Osmanlı Ermenileri tehcire tabi tutulmuşlardır. Musa Dağ'daki Ermeniler de bağlı buldukları Halep Vilayeti'nin güneyine doğru gönderilmişlerdir. (Bkz. Ek 7)

KAYNAKÇA**I. ARŞİV BELGELERİ (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)****1) A.MKT.MHM.**

No: 536/28; 549/1; 617/7; 646/3; 646/4; 646/5; 646/6; 646/7; 646/8; 646/9;
646/15; 646/28; 647/21; 647/23; 647/33; 650/20; 650/23; 650/31; 652/25;
653/5; 653/8; 654/9; 654/15; 695/19; 697/7; 714/37.

2) DH.İD.

No: 114/1-8; 30/1-13.

3) DH.EUM.EMN.

No: 40/17; 68/22.

4) DH.MUI.

No: 2-6/8; 2-1/11.

5) HR.SYS.

No: 2733/57; 2799/39; 84/32; 84/45; 84/51;

6) İ.DH.

No: 1327/1313 R-59; 1327/1313 R-60; 1444/1324 S-54.

7) İ. HUS.

No: 38/1312 Z-12; 38/1312 Z-13; 38/1312 Z-19; 41/1313 Ra-110; 42/1313 R-
12; 44/1313 B-11; 46/1313 L-14.

8) Y.A.RES.

No: 85/47.

9) Y.MTV.

No: 121/67; 121/81; 121/83; 121/85; 121/88; 121/93; 121/105; 122/18;
123/56; 125/153; 130/28; 132/145; 139/15; 139/68; 140/5; 141/38; 145/91;
145/120; 153/32; 165/271; 179/73; 194/83; 213/90; 226/84; 259/28.

10) Y.PRK.ASK.

No: 104/74; 104/75; 104/76; 107/22; 110/50; 111/50; 112/77; 114/11; 119/80;
120/18; 132/46; 133/9; 136/28; 137/61; 144/86; 146/10; 164/33; 167/13,
171/20; 219/96; 238/132; 241/43.

11) Y.PRK.BŞK.

No: 50/99; 68/76.

12) Y.PRK.DH.

No: 8/64; 9/48.

13) Y.PRK.MF.

No: 2/57.

14) Y.PRK.MYD.

No: 16/46; 16/47; 16/49; 17/11; 17/20; 17/46.

15) Y.PRK.UM.

No: 32/27; 32/32; 32/34; 32/36.

16) Y.PRK.ZB.

No: 15/98; 16/33; 16/65.

17) ZB.

No: 446/26; 446/37; 607/115; 615/42; 615 75.

II. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

- ADIYEKE, Nuri (2000). “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 183-199.
- AKBAYAR, Nuri (1986). “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.5*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1238-1239.
- AKÇAM, Taner (2001). *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, İstanbul.
- AKŞİN, Sina ve Diğerleri (2002). *Türkiye Tarihi C.III*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ANADOL, Cemal (2002). *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- AVAGYAN, Arsen ve MİNASSIAN, Gaidz F. (2005). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, (Çev. Ludmilla Danisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- BEBİROĞLU, Murat (2003). *Tanzimat’tan II.Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul.

- BRAUDE Benjamin (1982). "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in Tthe Ottoman Empire Volume I*, (Ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis), Holmes and Meier Publishers, Inc., New York-London.
- CÖHCE, Salim (2003). "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi I.Cilt*, Ankara.
- ÇAKILLIKOYAK, Hüseyin (2005). *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- ÇELEBYAN, Antranik (2003). *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek) Pêri Yayınları, İstanbul.
- DADRİAN, Vahakn N. (2004). *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, Belge Yayınları, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (1988). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Güçbirliği Yayıncılık, İzmir.
- _____ (2001). "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, 639-650.
- EVREN, Gürbüz (2002). *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- GAZİGİRAY, A. Alper (1982). *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul.

- GÖYÜNÇ, Nejat (2001). “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında “, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, 633-638.
- _____ (2005). *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- GÜRÜN, Kâmuran (2005). *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hüseyin Nâzım Paşa (1994). *Ermeni Olayları Tarihi, C. I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İLTER, Erdal (1995). *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Turan Yayıncılık, İstanbul.
- KANTARCI, Şenol ve Diğerleri (2003). *Ermeni Sorunu El Kitabı*, TEİMK ve ASAM Yayınları, Ankara.
- KARACAKAYA, Recep (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- KARPAT, Kemal (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KARSANDIK, Özlem (2005). *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

- _____ (2005). “19. Yüzyılın Sonlarında Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Bir Geçiş Noktası Olarak Mersin Limanı”, *Tarih İçinde Mersin Kolokyum II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 115-118.
- KILIÇ, Davut (2000). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara.
- KONUKÇU, Enver (2001). “Osmanlılar ve Millet-i Sâdıktan Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, 621-629.
- KÜÇÜK, Cevdet (1984). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkması (1878-1897)*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul.
- MAZICI, Nurşen (2005). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1920*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- McNEILL, William H. (2004). *Dünya Tarihi*, (Çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (2002). “İlk Günah”tan “Gerçek”le Yüzleşmeye: Ermeni “Soykırım”ına İlişkin Bazı Düşünceler”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 221-242.
- ÖKE, Mim Kemal (1986). *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul.

- ÖZDEMİR, Hikmet ve Diğerleri (2004). *Ermeniler: Göç ve Sürgün*, TTK Basımevi, Ankara.
- PAMUKCİYAN, Kevork (1995). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Nüfusu”, *Tarih ve Toplum*, 16-18.
- SAKARYA, İhsan (1984). *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara.
- SANDER, Oral (1999). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara.
- SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II.Cilt*, E Yayınları, İstanbul.
- ŞAŞMAZ, Musa (2000). “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celal Güzel), Ankara, 93-104.
- TANİLLİ , Server (2006). *Uygurluk Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- TUNCER, Hüner (2003). *“Doğu Sorunu” ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı’nın Kader Yılları*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- URAS, Esat (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- WERFEL, Franz (2003). *Musadağ’da Kırk Gün*, (Çev. Saliha Nazlı Kaya) Belge Yayınları, İstanbul.

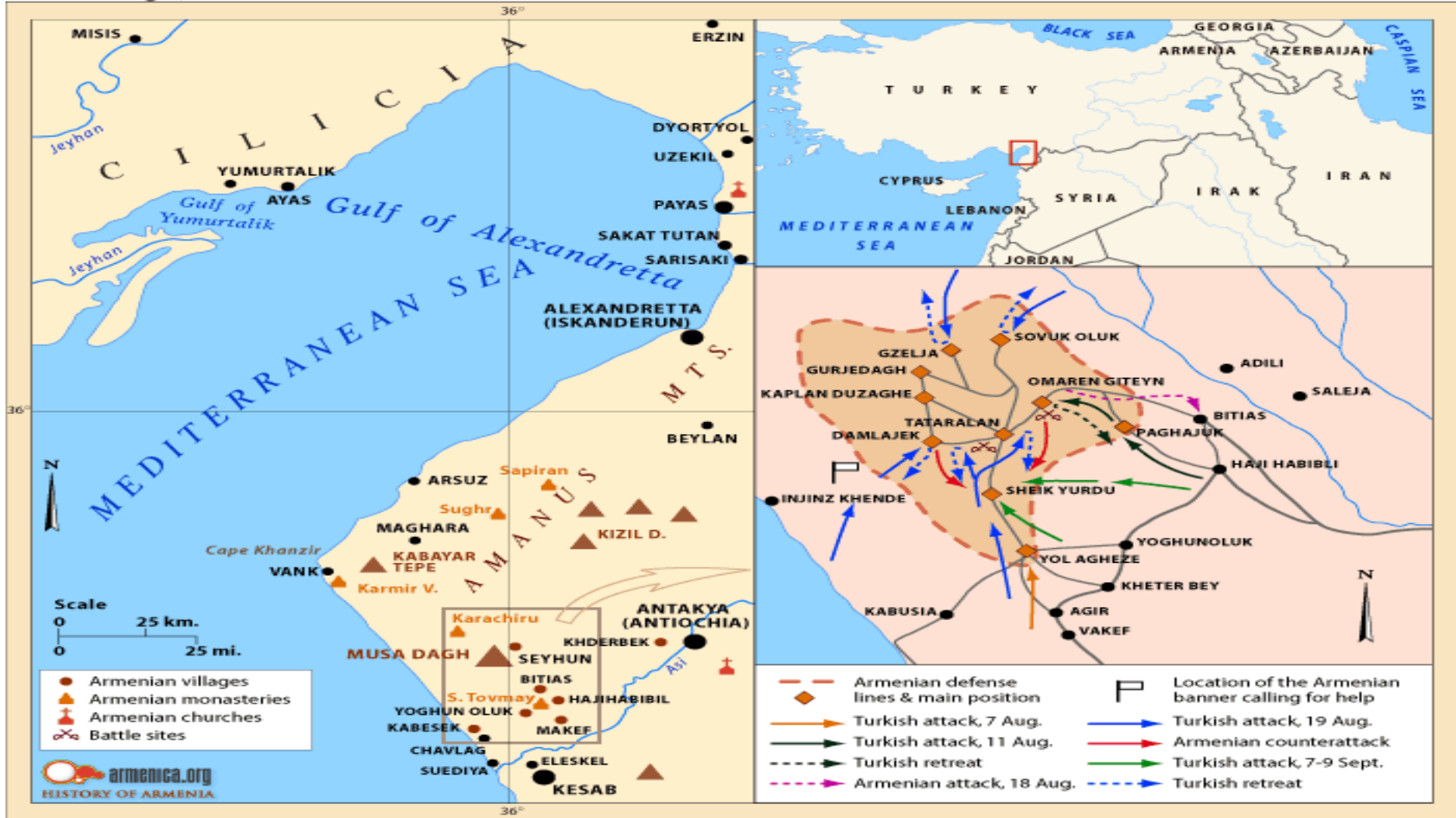
- YERASİMOS, Stefanos (2000). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye III Cilt Bir Arada*, (Çev: Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul.
- ZÜRCHER, Erik Jan (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul.

III. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

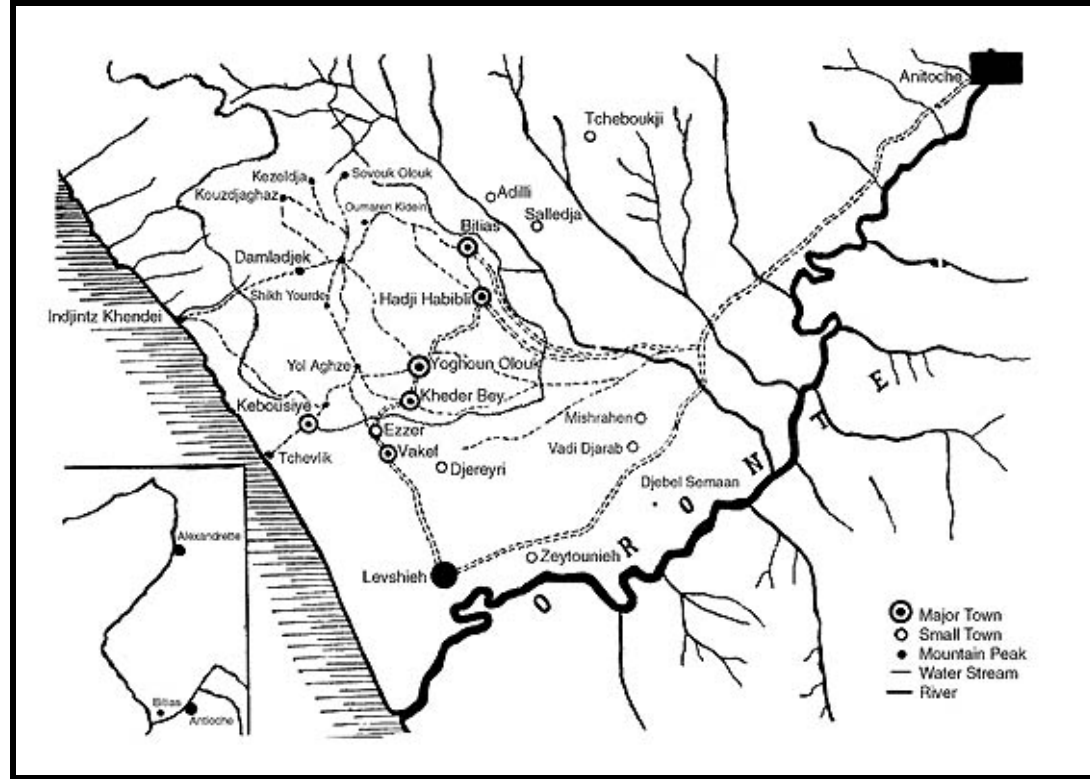
www.mousaler.com (Erişim Tarihi 15 Mart 2007).

www.selcuk.edu.tr (Erişim Tarihi 1 Şubat 2007).

Musa Dag, Scene of the Famed Armenian Self-Defense

Ek 1 Osmanlı-Ermeni Çatışmalarını Gösteren Harita
Kaynak: www.mousaler.com

Ek 2 Musa Dağ Ermeni Köylerini Gösteren Harita
Kaynak: www.mousaler.com

Ek 3 Musa Dağ'da Silahlı Bir Grup
Kaynak: www.mousaler.com

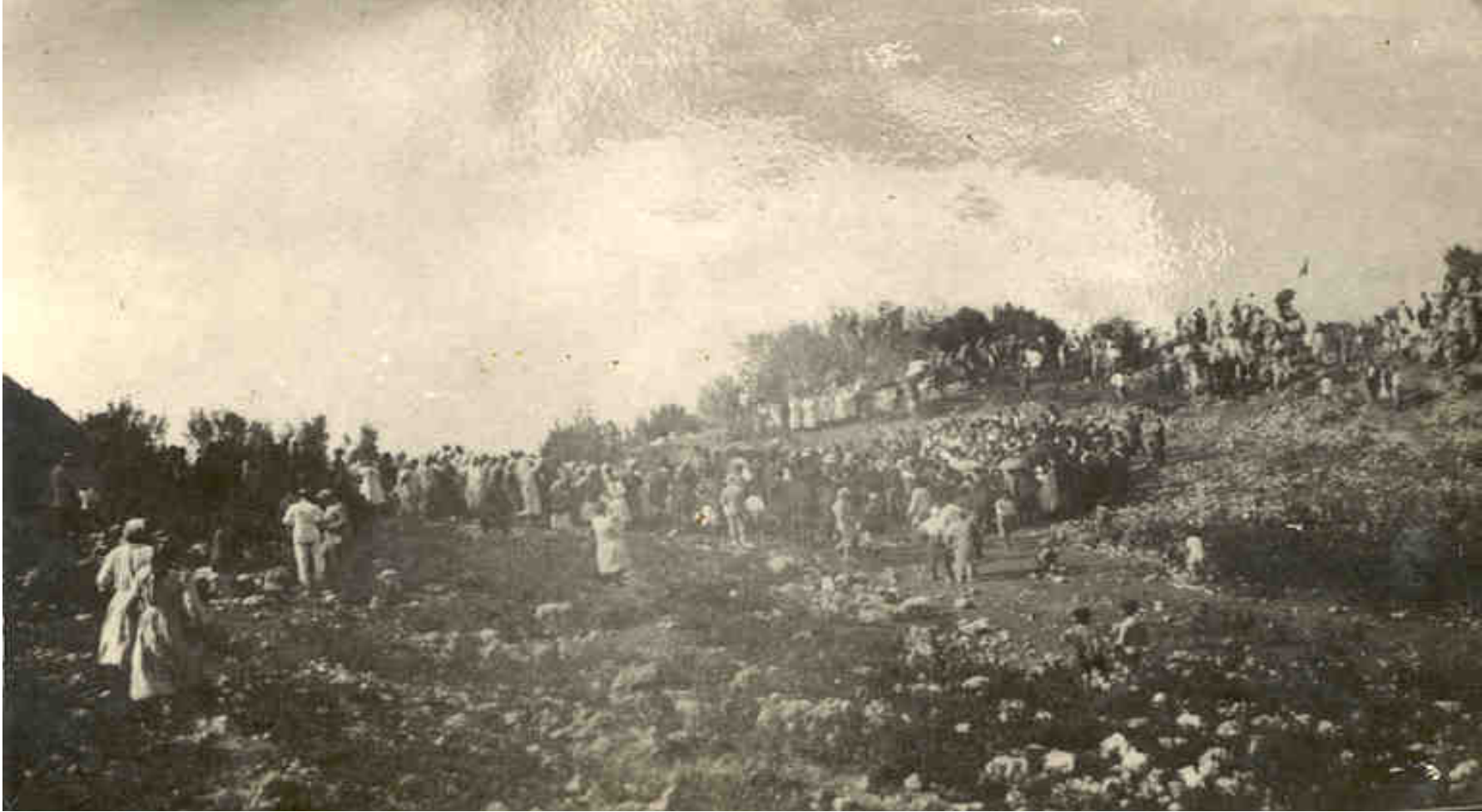
Ek 4 “Ermenilere Yardım Edin” Çağrısı Yapan Bir Ermeni
Kaynak: www.mousaler.com

Ek 5 Musa Dağ'da Bir Ermeni Evi
Kaynak: www.mousaler.com

Ek 6 Bayraklı ve Silahlı Bir Gösteri
Kaynak: www.mousaler.com

Ek 7 Ermeniler Musa Dağ'dan Ayrılırken
Kaynak: www.mousaler.com

۴
 باکتابه حلب اظه فوه العاده قومانده لطفی و کالتنه شیفه
 انطاکیه و سوییه جبهه زنده اینی جمعیت فارسی تاسی ایله اجانب
 یونس لری و طریقه خارجه کی قونیه لردنه اورانه مضره جلب و ایشیره
 انتا- اینک اوزره برطانی حکان فادکارانه به نسبت ابدلیکی و انطاکیه
 محکمه اعضا سنده مار دیر و موچی کرسی ایله سوییه نیک کندوسیه قریه
 مختاری پچی بوسف و براری خیرت سحرکی حله زیمیدل اولدیری و اسکندریه
 شریخی اوقات نام شخصک رضی اورانه مضره بی اجانب یونس سینه الیه
 اینی ایجاب فادینه توزیع می ایندردنه اولدیری در دست اولناه اولره مضره
 ندره جانبیه ضبط ایله افاده لردنه استدلال ابدلیکی سوییه جبهه
 مایه- تقصیه بیکتاسیل اولناه مجاره ده اکلانسه و بویله متحدا
 تحقیقات و تحقیقات مقصیه نیک اجری ایله زیمیدل اولنارک همانه
 محکمه عاده نه نودبعاری و شریخی اوقانک رضی هانه نیک تحریس خصمی
 جلب ولایت جلبه سله محل قومانده انقاریه یا طسه و در دست اولناه اولره
 مضره نیک و رونق تقصیه مایعت اولدیری کی تحقیقانه واقعه ده بییری
 عرصه معومات ایله جکی و سایه بطور تویه هفت خلافتیه ندره متحده
 تهره سله اوله ایله امنیت و انقباطک برکال ایروک معروضه
 اهدار اولدیری و احوال
 ۴۷
 ۴۷
 حلب اظه فوه کدره قومانده
 و کبیر فریبه
 بیکر صیغه

بعد رسام انصار از من متذکره و ایستادگی بقاریه عیاره سی با پیله
 مرکز لری بارونه اعاشی اسحق بر سید بر غونه اولوفه قریه سنک اقامت ابیور طوبریتاس قریه سی حواری
 دره ایچیه در و اورام ده کونج یزیدی دفعه تعلیم ابیور در تفکک و قریه باره ل صلح رسام بارونه اعاشی محترم
 تقیایه تبعیت ابیور ادوارم که بر غونه اولوفه بیانی جاسه جیب کابویه جلیک قریه لری ار سیدیدر نه که کرم
 تمامه جالیوررم تحقیقه رتور بقیم حقوقه بیسی کرم جالیوردی راسا شور دفعه کتبی ابیور ندرسی و قیامه
 سکا و دونه عهدت سیدک حوقه کتبی به فرد و رتور صفی از صوره صفا طرب ایلیکم حاله کوندر لسه واپس حقیق
 مردوردی سیدک تا فصل بدیم بقیم اولوفه ایسه اطلالیه به جقد رتور
 زنده قولاند
 دروسه

حقوقه تبشله اسمی نه - بار اولیم
 دروسه
 روح ایله اهلکینه مصلحت بدیم انبیدر
 زنده قولاند
 دروسه

بر غونه اولوفه قریه سید بیانی قریه لری انصاریه و حسب دلایق قریه قیام ساعت سانه در بیانه بدیکر نظر ایله طوبر
 حواری سی نه م دونه مقدر در -
 ماوراکم لعلکندی
 دروسه

بر غونه اولوفه بیانی و جله جیب و کوبیه و جلیک و قیام و سیدانه جین موسانت انصاریه کتبی لدر انصاریه
 ادرج ساعت و هدیه کرمی ساعت دلایق م بوقریه ره جویار بقدر سابقین بدیم مورم درسه بقیام تفکک و ادرج حسب و ایلی
 بود انصاریه قریه سی کله صلح رسام انصاریه و کتبی طرف اولوفه کتبی کتبی انصاریه
 دروسه
 زنده قولاند
 دروسه

Ek 9 Halep Jandarma Kumandanı Derviş Bey'in Merkezle Yazışması